

POJAVA POLITIKE »NOVOGA KURSA« U DALMACIJI G. 1903.

TEREZA GANZA-ARAS

I

Elementi politike »novoga kursa« u Hrvatskoj nalaze se u djelovanju Napredne omladine.¹ Njena politika nastaje kao reakcija na dotadašnju državnopravnu politiku hrvatske opozicije.² Omladina, odnosno studentska grupa koja 1896. studira u Pragu i tamo usvaja ideje političkog realizma Tome Masaryka, zahtijeva i u Hrvatskoj provođenje realne politike. Traži prekid s beskorisnom državnopravnom politikom, ukazujući da je to mrtva doktrina koja, propagirajući čekanje kao najveću političku mudrost u tom historijskom momentu, koči svaku akciju. Dosljedni realističnom shvaćanju politike, ističu da nagodba pruža zakonitu formu unutar koje se može na legalan način voditi nacionalna i ekonomska politika i postići paritet s Mađarima. Traže borbu za striktno provođenje nagodbe, i misle da će se ta moći s vremenom mijenjati u korist Hrvatske. Zalažu se za slogu sa Srbima, i to u praksi provode putem svojih sastanaka i skupova. Odlučno stoje protiv svakog klerikalizma. Za osamostaljenje Hrvatske propagiraju svakodnevni rad na narodnom gospodarstvenom polju, i karakterizira ih tzv. »sitni rad«.³ Smatraju da je neophodno stvoriti zdravu narodnu inteligenciju i najviše rade na kulturnom polju. Bitne su u ovoj novoj orijentaciji težnje za okupljanjem svih opozicionih elemenata u Hrvatskoj s osloncem na šire slojeve i ideje slavenske solidarnosti. Iako kao daleku budućnost zamišlja stvaranje južnoslavenske samostalne države,⁴ ipak za nezvjesno vrijeme napredna omladina pristaje uz ideju o federalističkom uređenju Monarhije.⁵

¹ Razvoj politike novoga kursa prikazao je temeljito R. Lovrenčić u disertaciji *Geneza politike »novog kursa« u Hrvatskoj*, Zagreb 1965. Tu je obrađen rad Napredne omladine, i novi kurs u Dalmaciji.

² M. Gross, *Vladavina hrvatsko-srpske koalicije*, Beograd 1960, str. 5.

³ M. Marjanović, *Savremena Hrvatska*, Beograd 1913.

⁴ M. Gross, n. dj.

⁵ D. Šepić, »Jugoslavenski pokret i Milan Marjanović 1901—1919«, *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, vol. 3, (1960).

U Dalmaciji se politika novoga kursa javlja u drukčijoj formi i s drugim zahtjevima, jer je tu politička i ekonomska situacija drukčija. Ovdje ta politika teži za stvaranjem unutrašnje sloge, korištenjem pogodnih konstelacija među velikim silama, traženjem podrške evropskog javnog mnijenja i povezivanjem s onim zemljama kojima prijete ista opasnost: Austrija i *Drang nach Osten*.

Dalmacija se nalazi u austrijskom dijelu Monarhije. Ona, budući odcijepljena od Hrvatske, nema državnopravnih ugovora na temelju kojih bi mogla tražiti poštovanje ekonomskih i nacionalnih prava. Zbog toga se od 1848. stalno, čas jače, čas slabije, među dalmatinskim narodnim prvacima povlači misao, da tako dugo dok je Dalmacija odvojena od Hrvatske — svog državnog i kulturnog centra — neće hrvatske zemlje moći postići autonomiju unutar Monarhije, što je za njihov prosperitet od neophodne potrebe. Dualizam je omogućio razvoj jedino Nijemcima i Mađarima, dok je i onaj lagani uspon hrvatske buržoazije koji se prije 1850. osjećao, stvaranjem dualističke Monarhije za neko vrijeme zaustavljen. Razjedinjene, industrijski nerazvijene i društveno zaostale hrvatske zemlje nisu mogle konkurirati njemačkom i mađarskom kapitalu. One predstavljaju za Austriju i Mađarsku samo put prema Jadranu i Bliskom istoku, za čim je posebno težila mlada njemačka država.

Njemačka je od svog ujedinjenja doživljavala silan ekonomski porast, i ubrzo joj postaju pretijesne državne granice, kako za plasman proizvoda tako i za investiranje već jako akumuliranog kapitala. Za ovo posljednje potreban joj je industrijski nerazvijen teren, koji doduše s ekonomske strane ima mnoge negativnosti, ali je na nj lako prodrijeti. Tako se rađa njemački interes za Balkan i Bliski istok. Austro-Ugarska je preslaba, ekonomski zavisna od njemačkog kapitala, a politički vezana trojnim savezom, da bi se mogla i htjela oprijeti Drangu. Tim veća bojazan i strah od Dranga vlada među narodima na Balkanu.

Poslije opće svjetske ekonomske krize, koja je vladala 1900, slijedi uspon svjetske kapitalističke privrede, što se ogleda u znatnom napretku industrije, porastu zaposlenih radnika, jačanju trustova i kartela. I u Austro-Ugarskoj osjeća se ovaj uspon, i on dostiže vrhunac u 1906, da bi 1907. ponovo izbila kriza.⁶

Jačanje domaće buržoazije primjećuje se i u Dalmaciji, iako je ovdje slabije i sporije. Uz pomoć Prve hrvatske štedionice u Zagrebu osniva se štedionica u Splitu kao njena podružnica, zatim Hrvatska vjeresijska banka u Dubrovniku, pa Zemljišni vjeresijski zavod kraljevine Dalmacije, Srpska štedionica u Zadru i Trgovačka banka u Dubrovniku. Ovi su novčani zavodi povezani sa češkim ban-

⁶ M. Gross, n. dj. str. 23—25.

kama, uglavnom preko Hrvatske i Slovenije.⁷ Razvoj kapitalizma i pored svih objektivnih teškoća bio je nezaustavljiv.

Učinjeno je nešto i na unapređenju poljoprivrede.⁸ Poljoprivreda i šumarstvo, kojima se prema statistici iz 1890. bavilo 86,12 posto⁹ stanovništva, bilo je zapušteno zbog nesređenih agrarnih odnosa, rascjepkanosti posjeda, oskudice kapitala, nepostojanja privrednih kredita i slabih kopnenih saobraćajnih prilika.¹⁰ Ministarstvo poljoprivrede povećalo je doprinos do 50 posto. Bio je osnovan poseban ured za poljodjelske poboljšice, u čiji je XI administrativni odsjek spadala Dalmacija.¹¹ U Dubrovniku je 1. I 1887. otvorena prva poljoprivredna škola, zaslugom baruna Gondola, predsjednika gospodarske zadruge u Dubrovniku. Škola je dobila od Ministarstva 5000 for. za izdržavanje.¹² Ostvarenja na poljoprivrednom polju i pokazana briga nije mogla ni približno zadovoljiti želje. Zahtjevalo se definitivno razrađen plan oko podizanja poljoprivrede, što će biti učinjeno tek 1906.¹³

Na polju industrije ne vidi se veći uspon do 1903. Najvažnija grana industrije u Dalmaciji je industrija cementa. G. 1870. osnovana u Splitu prva tvornica cementa »Gilardi & Bettiza«, u kojoj je 1/5 kapitala bila u domaćim rukama;¹⁴ u Sv. Kaju (Solin) osniva se 1903. tvornica »Jadransko anom. društvo za cementportland d. d. Bergamo«, koja je sva u rukama talijanskog kapitala. U Splitu od 1875. postoji ljevaonica zvana »Cukrov« i od 1879. tvornica kože Braća Buj.¹⁵ U Zadru postoji od 1821. tvornica likera. Poslije 1905. razvoj industrije, prvenstveno stranim kapitalom, bit će jači.

Najživlji oblik ekonomskog udruživanja na prijelazu stoljeća bilo je zadrugarstvo. Od sredine posljednjeg decenija XIX st. toj formi djelatnosti, koja stoji na granici kapitalističkog načina poslovanja, posvećuje se osobita pažnja. Pišu se ili prevode brošure o poslovanju i značenju zadruga.¹⁶ U Zadru se osniva odbor za zadrugar-

⁷ Isto.

⁸ I. Zotti, »Nacrt osnove za promicanje poljodjelstva u Dalmaciji«. Stanko Ožanić, »Poljoprivreda«, *Dalmacija — Spomen knjiga*, Split 1923.

⁹ I. Juras, »Zemljopis i pučanstvo«, isto.

¹⁰ S. Ožanić, »Poljoprivreda«, isto.

¹¹ Č. Žnidaršić, »Meliorizacija«, isto.

¹² S. Ožanić, »Poljoprivreda«, isto.

¹³ Isto.

¹⁴ M. Mladineo, »Industrija«, isto.

¹⁵ Isto.

¹⁶ S. Karaman preveo je 1894. brošuru pod naslovom »Zajmovne blagajne po sustavu Rajfajsenovu«; I. pl. Zotti, »O razvitku poljodjelstva u Dalmaciji od 1848—1898«; don F. Ivanišević, »O težačkoj veresiji«, Split 1898 i »Seoske blagajne«, Matica dalmatinska 1898; dr J. Bervaldi, »Duh seoskih zajmovnih blagajna« 1903; list »Gospodarski vjesnik«. Ivan Antičević, »Zadrugarstvo«, *Dalmacija Spomen-knjiga*, Split 1923.

stvo, sastavljen od predstavnika Zemaljskog odbora, Namjesništva, Zemljišno vjeresijskog zavoda i putujućeg učitelja i ima svoje glasilo »Gospodarski vjesnik«. Iz godine u godinu povećava se broj zadruga s raznim sistemom rada, tako da ih u 1903. ima oko 75. U Dubrovniku se 1904. osniva prvi savez zemljoradničkih zadruga. Savez srpskih privrednih zadruga na Primorju. Od 1905. govori se o potrebi osnivanja samostalnog zadružnog saveza, što tada nije bilo ostvareno.¹⁷

Jačanje bankovne živosti i laganog uspona na ekonomskom polju poklapa se s počecima i razvojem novoga kursa u Dalmaciji, te se oni međusobno uvjetuju. Građanstvo u želji za što bržim razvojem ekonomske moći osjeća se skućeno i onemogućeno situacijom u kojoj se Dalmacija nalazi. Glavnog krivca za takvo stanje ono vidi u austrijskoj politici prema Dalmaciji i Hrvatima.

Austrija drži Dalmaciju izoliranu, od Hrvatske odijeljenu. Austro-ugarska nagodba ostavila je otvoreno pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom. Mađarska buržoazija, od koje se moglo očekivati da će poraditi na tome da Dalmaciju dobije pod svoju krunu, nije htjela povećavati broj nemađarskih naroda pod krunom sv. Stjepana i dopustiti jačanje Hrvata. Zadovoljila se time što je imala pod svojom vlašću Rijeku i preko nje izlaz na more. Ona ionako nije bila tako jaka da bi joj teritorijalno povećanje njenog dijela Monarhije značilo veću korist. Mađari će tek od 1903. početi pokazivati veći interes za Dalmaciju. Do tada još Hrvatska i Dalmacija nisu nikakvo tržište na kojem bi se mađarski proizvodi mogli plasirati. Za investicije i gradnju industrijskih objekata imaju oni još dovoljno mjesta u svojoj zemlji. Hrvatska je njima potrebna kao put do Rijeke, odakle morem prevoze svoje proizvode. Zato u Hrvatskoj grade jedino željeznice i to tako da Hrvatska od njih nije imala onu korist koju je mogla imati da su pruge izgrađene u smjeru istok-zapad. S druge strane, Austriji je u interesu da Dalmacija ostane u njenom dijelu, manje zbog ekonomske koristi koju je od Dalmacije i mora mogla imati, više iz strateških razloga, jer je Dalmacija predstavljala put prema dubini Balkana i pružala vlast nad Jadranom. Pored toga, Austrija se bojala da bi sa sjedinjenjem Dalmacije s Hrvatskom mogla ojačati Ugarska. Tako se interesi i Mađara i Austrije u pogledu Dalmacije ne sukobljuju, što, naravno, ide na štetu hrvatskih zemalja.

¹⁷ I. Antičević, »Zadrugarstvo«, isto.

¹⁸ Austrija je sklopila s Italijom trgovački ugovor s vinskom klauzulom da bi je, u duhu Trojnog saveza, pomogla kad se ova našla u carinskom ratu s Francuskom.

Ekonomska politika Austrije dovela je Dalmaciju na kraju XIX st. u krajnju zapuštenost, tako da je to bila najzaostaliya pokrajina u Monarhiji. Trgovački ugovor s vinskom klauzulom, koju je Austrija u svojoj nedalekosežnoj politici sklopila 1891. s Italijom,¹⁹ gotovo je sasvim uništio Dalmaciju. Vinska klauzula sadržavala je velika carinska olakšanja za uvoz talijanskog vina u Austro-Ugarsku. Monarhija je bila preplavljena talijanskim vinom, pa je dalmatinsko vino — glavni privredni artikl Dalmacije — bilo potisnuto s tržišta. U prvih godina postojanja klauzule (a postojala je 13 godina) bilo je uvezeno u austrijsko carinsko područje 825.671 litara vina za koje je plaćeno 63,365.000 kruna. U Dalmaciji su držali da je samo za prvih šest godina postojanja klauzule izgubljeno 80 milijuna kruna.¹⁹

Od 1894. pojavila se filoksera u sjevernoj Dalmaciji, gdje je na sreću vinogradarstvo bilo slabije razvijeno,²⁰ ali je prijetila opasnost da se zaraza proširi na srednju i južnu Dalmaciju. Za obnovu vinograda trebalo je financijskih sredstava, što je bilo moguće stvoriti jedino uz pomoć države. Austrija je od 1897. počela uvrštavati izdatke za ovu svrhu u godišnji predračun, međutim je to bilo podijeljeno njemačkim pokrajinama, pa pomoć nije dobila ni Istra, koja je od filksere bila jako stradala, ni Dalmacija. Vlada je zakonom od 28. III 1892. otvorila mogućnost davanja beskamatnih zajmova na 30 godina, ali pod uvjetom da zemaljski odbori prethodno sudjeluju s određenim postotkom. Dalmacija nije bila financijski sposobna da koristi tu mogućnost.²¹ Obnova vinograda sađenjem američke loze se vršila efikasno. Teško se do nje dolazilo, a i tada bi se često dobivala vrsta koja nije odgovarala našem tlu. Pokušavalo se u Saboru pronaći mogućnost da se iz raznih zaklada, prvenstveno iz zaklade za poljoprivredne poboljšice, sakupi fond iz kojeg bi se davali zajmovi općinama, ali se to nije moglo izvesti. O »uzornim vinogradima« govori se od 1901, a u svrhu poučavanja u navrćanju američke loze. Vlada nije mnogo ni u tom pogledu učinila. Namjesništvo je slalo putujuće učitelje i preko njih obećavalo poslati dobrim vinogradarima moderan alat, umjetno gnojivo i sl., ali se redovno događalo da obećanje ne bi bilo na vrijeme izvršeno.²²

¹⁹ »Zeljeznice« br. 2, 1901. (govor dra Gaje Bulata u Dalmatinskom saboru 23. III 1901). Z. Jelinović, *Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi*, Zagreb 1957, Josip Smolaka u Saboru 1902. kaže da je šteta iznosila 100 milijuna kruna.

²⁰ S. Ožanić, n. dj.

²¹ Govor poslanika Ante Radića u Dalmatinskom saboru, *Narodni list* br. 88, Zadar 6. XI 1905.

²² O tome je *Narodni list* godinama pisao.

Zbog propadanja vinograda stanovništvo sjeverne Dalmacije počinje se intenzivnije baviti ribarstvom.²³ I na tom polju austrijska vladavina nije napravila ništa korisno. Ribarstvu se posvećivala minimalna pažnja, i od druge polovice XIX st. ono pokazuje tendenciju stalnog opadanja. Uzrok tome jest sezonski način ribolova obalnog pučanstva, nepostojanje profesionalnih ribara s modernim ribarskim spravama, njihova slaba kupovna moć, pogoršana izrabljivanjem od raznih lihvara i sl.²⁴ Zakonom od 1873. željelo se postići unapređenje ribarske proizvodnje putem ostvarenja ribarskih zadruga, što međutim nije pokazalo veće rezultate, jer lime zadrugama nije bila dana nikakva materijalna pomoć, da bi mogle nabaviti potrebna sredstva za svoj razvitak. Porezi na ribanje bili su znatni, o čemu se često u Saboru raspravljalo. Od kraja stoljeća počinje se više govoriti o potrebi unapređenja ribarstva. Na savjetovanju Povjereništva za ribarstvo, održanom 1896. pri Pomorskoj vladi u Trstu, u čijoj je kompetenciji bilo i naše ribarstvo od njezina osnutka 5. XII 1884, mnogo se raspravljalo o propadanju ribarstva. Međutim je našim ribarima i ribarskim zadrugama zadan novi udarac sa strane austrijske vlade. Gorički ugovor s Italijom sadržavao je i mnoge koncesije u korist talijanskih ribara. Bilo im je dopušteno da uz minimalne carine ribare uz našu obalu, što su oni, na nezadovoljstvo naših ribara, u punoj mjeri koristili, jer je istočna obala Jadrana mnogo bogatija ribom od zapadne. Konfuznost i nedosljednost postojećih propisa o vremenu, načinu i mjestu ribarenja za pojedine vrste riba zadržavali su primitivnost u ribarenju. U Dalmaciji se javlja zahtjev za donošenjem ribarskog zakona. Na VIII kongresu za ribarstvo u Beču (14. IX 1902), na kojem je bila prvi put zastupana Dalmacija, zadarški ihtiolog prof. M. Katurić govorio je o važnosti ribarstva za Dalmaciju i istakao da bi ono moglo biti jedno od glavnih izvora njezina blagostanja, ali da treba ukloniti zapreke koje mu koče razvitak.²⁵ U Dalmaciji se raspravljalo o tome kako bi trebalo uvesti putujuće učitelje za unapređenje ribarstva, povećati broj ribarskih straža, osnovati poseban odjel pri ministarstvu trgovine s našim najboljim ribarskim stručnjacima, nabaviti oko 400.000 kruna za nabavu ribarskog alata i brodova, isposlovati oprost od poreza na ribarske obrtnice (kao što za to ne plaćaju podanici kraljevine Italije), povisiti carine za uvoz slane ribe iz Španjolske i Portugala itd.²⁶

²³ Š. Županović, »Naše ribarstvo od propasti Mletačke republike do 1941. godine«, *Pomorski zbornik*, knj. 1, (1962), str. 425—439.

²⁴ Isto, str. 430—431.

²⁵ Isto.

²⁶ *Narodni list*, br. 5/1903.

Kad su jedrenjaci zbog zahtjeva modernog vremena bili istisnuti iz prometa na duge pruge, brodarstvo Dalmacije proživljavalo je krizu. Prelaz u kapitalizam i ovdje je donio privremen zastoj. Brodovi na jedra nisu više bili prikladni, a za izgradnju ili nabavu parobroda bilo je potrebno mnogo više financijskih sredstava nego su dalmatinski brodari imali ili mogli nabaviti. Parobrodarska društva imaju obilježje industrije i po tehničkoj strani (broj brodova, snaga strojeva, struktura uposlene radne snage) i po organizaciji društva, odnosno poduzeća (način poslovanja, međunarodno podrijetlo kapitala).²⁷ Zato je kod toga bila neophodna izdašna pomoć države. Svaki pokušaj da se privatnom inicijativom i vlastitim snagama osnuje parobrodarsko društvo, propadao je.²⁸ Takav slučaj bio je s nekoliko naših pomoraca koji su u Trstu osnovali svoja parobrodarska društva, ali su za nekoliko godina krahirali.²⁹ Do 80-tih godina Lloyd je jedino parobrodarsko društvo na našoj obali i ujedno predstavnik austrijskog kapitala (banke Rothschild i Credit-Anstalt, a kasnije i druge imaju u Lloydu svoj kapital). Lloydove pruge bile su tako udešene da je sva roba išla prema Trstu (kao što je Ugarsko-hrvatsko parobrodarsko društvo sav promet podešavalo prema Rijeci).

U Dalmaciji u periodu propadanja velikih jedrenjaka postoji samo jedna banka, i to Pučka dalmatinska banka u Splitu. Osnovana je 1868. kao privatna zadruga na poticaj narodnjaka. Od veljače 1871. djeluje kao javni novčani zavod, i postaje najjači na teritoriju Dalmacije. Pridružio mu se slavenski zavod Jadranska banka u Trstu. Pučka dalmatinska banka izvršila je veliki utjecaj na razvoj parobrodarstva u Dalmaciji, osobito obalne plovidbe.³⁰

Mala domaća parobrodarska društva razvijaju se pod konac 19. st. Tartaglia i drug u Splitu imaju 70-tih godina prva dva parobroda u Dalmaciji »Augusta« i »Giulla«. Parobrodarsko društvo Braća Rismondo osnovano je u Makarskoj 1878, a u godini 1891. ima šest parobroda; od 1891. postoji na Visu društvo Serafina Topića sa četiri parobroda (a 1896. sa pet); u Šibeniku se 1890. utemeljuje društvo Pio Negri s tri, a zatim s pet parobroda; od 1892. djeluje i zadarsko parobrodarsko društvo; u Dubrovniku postoji od 1896. društvo Ragusea sa šest parobroda; u Orebiću je društvo Brailli Callisto & Co sa dva parobroda.³¹ Dakle i parobrodarstvo 90-tih godina pro-

²⁷ O. Fijo, »Mehanizacija brodarstva kao faktor pomorsko-ekonomskih promjena na Jadranu (1830—1941)«, *Pomorski zbornik*, knj. 1, (1962), str. 265—289.

²⁸ Isto.

²⁹ Isto.

³⁰ Isto.

³¹ I. Gattin, »Brodarstvo i pomorski saobraćaj«, *Dalmacija Spomen-knjiga*, Split 1923. O. Fijo, n. dj.

šlog stoljeća doživljuje razvoj, iako je on spor: prosječno jedan parobrod godišnje. Parobrodi Lloyda i Ungaro-Croate predstavljaju moćnog konkurenta malim domaćim društvima, koja onda nalaze izlaz u kartelnom ugovoru s Lloydom. Vlada je pomogla osnivanje ovih društava i stavila im u obavezu poštansku službu, dajući im za tu svrhu novčanu potporu. Međutim, kako su se sva društva, a pored njih i Lloyd, bavila poštanskom službom, to je novac koji je vlada za nju davala bio razmrvljen. Zbog toga su brodovi životarili, a poštanska služba obavljala se bez potrebne odgovornosti.³² Javlja se težnja da se društva fuzioniraju, osamostale i preuzmu neke lokalne pruge od Lloyda. Kad se Lloyd spremio da se prebaci samo na prekoceansku plovidbu, u Dalmaciji se živo radi na tome da Lloydove obalne pruge preuzmu dalmatinska društva.

Dalmatinske luke dobivale su od države najminimalnija sredstva za popravke, izdržavanje ili izgradnju. U državnom proračunu za 1903. određeno je za sve dalmatinske luke zajedno 60.000 kruna, dok je za samu tršćansku luku predviđeno 80.000 kruna. Austrijska vlada je osobitu pažnju posvećivala razvoju Trsta, da bi od njega stvorila moćnog konkurenta mađarskoj Rijeci, a pri tom je potpuno zapuštala naše luke.

Posebno je poglavlje u zapuštanju Dalmacije željezničko pitanje. Ono je postavljeno na dnevni red još sredinom 19. stoljeća. Prve tragove prijedloga o željezničkom spoju Dalmacije s drugim zemljama nalazimo u vrijeme prvih željezničkih pruga u Evropi. Najprije se govori o spoju Dalmacije s Bosnom (Split—Sarajevo), jer je u to vrijeme živa trgovinska veza između ovih zemalja, *La Dalmazia, foglio settimanale letterario economico* (Zara 1846) iznosi kompleksan plan gradnje željezničke mreže u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini. Franjo Borelli³³ govori o spoju Dunava s Jadranom bez precizne oznake trase i s lošom procjenom daljine.³⁴

³² U Saboru 1905. bilo je izneseno kako vlada nejednako dijeli subvencije: Lloyd je imao za svaku morsku milju u Dalmaciji 2,60—2,80 kruna, dok naša domaća društva dobivala su samo 0,60—0,70 kruna. Govor poslanika Ivana Majstorovića u Dalmatinskom saboru 21. XI 1905. *Brzopisna izvješća pokrajinskog sabora Dalmatinskoga* (dalje: BI SD).

³³ Franjo Borelli, *Bilješke o koristi i važnosti Dunavsko-jadranske željeznice od donjeg Dunava do dalmatinske obale*, Zadar, 1856. Z. Jelinović, n. dj.

³⁴ Splitska komora izradila je 1861. memorandum kojim je tražila izgradnju pruge Split-Livno—Sarajevo—Beograd. Godinu dana poslije za izgradnju te pruge zalaže se Bajamonti. Zahtjev je odbijen s obrazloženjem da bi pruga zbog prelaza preko turske zemlje dovela do internacionalnih teškoća. G. 1869. raspravlja se u Beču o mogućnosti izgradnje pruge Split—Osijek preko Livna i Broda, ali se tome usprotivilo ratno ministarstvo. U Dalmatinskom saboru vode se žive rasprave 1884. i 1885. o potrebi izgradnje željezničkih pruga u Dalmaciji. Bakotić se zalaže za spajanje Dalmacije s Bosnom i Hercegovinom i naglašava da dalmatinski gradovi propadaju otkako je prestao promet s tim zemljama.

U Saboru su u raspravama oko željeznica prevladavala dva osnovna gledanja: da li spojiti Dalmaciju s Hrvatskom preko Knina ili je spojiti s Bosnom i Hercegovinom preko Bugojna ili Aržana. Pri tom dakako ispoljavala su se politička uvjerenja: Hrvati su bili za prvu verziju, dok su Srbi bili uglavnom za drugu. Konačan rezultat pedesetgodišnje borbe putem spisa, memoranduma, prijedloga, zahtjeva, raspravljanja i u Saboru i u Reichsratu, delegacija i najširih pregovora s Kallayem, Mađarima i vladom, bile su dvije »tupe« pruge. Dalmacija je naime 1903. imala prugu Split—Šibenik—Knin bez spoja s Hrvatskom i prugu Split—Sinj bez spoja s Bosnom i Hercegovinom (osim uskotračnice Gruž—Metković—Mostar).

Uz neriješeno željezničko pitanje Dalmacija je ostala izolirana od svog prirodnog zaleđa — Bosne i Hercegovine — s kojom je nekad imala žive trgovačke veze. Dolazi do apsurdne situacije, koju poslanici u Saboru često ističu: Dalmacija je imala više koristi od Bosne i Hercegovine kad su one bile pod turskim sultanom, nego što ima sada, kad su one pod austro-ugarskom upravom. Austrija tamo gradi pruge tako da one zaobilaze Dalmaciju i vode svu trgovinu, koja se obavlja s Bosnom ili preko nje, u centre Austrije. K tome dolazi i austrijska carinska politika, koja nije odgovarala Dalmaciji. O vinskoj klauzuli i uslugama talijanskim ribarima već je bilo riječi. Boka Kotorska je propadala zbog toga što je Austrija isključila Crnu Goru iz svojih trgovačkih sfera i financijskim zakonom i carinskim cjenikom od 25. V 1882. odcijepila je u trgovačkom pogledu od južne Dalmacije (tako je npr. Crna Gora za svako govedo

Bakotičev je prijedlog odbijen. Prijedlog o pruzi Split—Livno—Sarajevo postavljen je 1886. i obnovljen 1889. a 1893. Splitska komora traži izgradnju pruge Split—Bugojno preko Aržana kao dio pruge za Sarajevo. Komora šalje caru slijedeće godišnje poslanstvo u Beč. Poslanstvo je dobilo tek neko blijedo obećanje od Franje Josipa. Te godine upravo je bila dovršena izgradnja pruge Travnik—Bugojno, pa bi spajanjem Splita s Bugojnom Dalmacija dobila željezničku vezu s Bosnom i Hercegovinom, što bi imalo veliko značenje. O tom se dugo raspravljalo u zastupničkoj kući u Beču. Pregovori su se vodili i s Kallayem, koji se također zalagao za ovu prugu. Dalmatinski zastupnici u Beču pokreću diskusiju o ovoj pruzi opet 1897, pa 1898. Napokon je 1898. odobrena izgradnja pruge Split—Sinj, zamišljene kao dio pruge prema Bugojnu. Troškovi za njenu izgradnju uvršteni su u državni proračun za 1901. i to samo 1,700.000, a izgradnja je procijenjena sa 17 milijuna kruna. Obrazloženje je glasilo: u proračune za slijedeće godine postepeno će se uvrštavati potrebna preostala svota. Na taj se način izgradnja pruge proteže na slijedeće godine, protiv čega je ustala dalmatinska štampa tvrdeći da dvor želi dobiti na vremenu radi sporazuma s mađarskom vladom o produženju pruge prema Bosni i Hercegovini. Vlada u Pešti bila je protiv spajanja Dalmacije s Bosnom, jer se bojala da bi to moglo štetiti trgovini preko Rijeke. Među stručnjacima, a i ostalim javnim radnicima u Dalmaciji, prvenstveno u Splitu, vladalo je mišljenje da Beč žrtvuje Dalmaciju interesima Mađara, kao što ju je vinskom klauzulom žrtvovao interesima Talijana. Naglašavalo se da bi pruga Split—Sinj trebala biti neka vrst naknade za štetu što ju je Dalmacija zbog te klauzule imala. Z. Jelinović, n. dj.

koje bi uvezla u austrijske zemlje morala platiti 30 zlatnih kruna). Crna Gora je na taj način bila prinuđena da trguje s Italijom i Francuskom, a ne sa svojim prvim susjedima Dalmacijom i Bokom Kotorskom. Utjecaj Italije u Crnoj Gori postaje sve jači, što izaziva nezadovoljstvo u Dalmaciji.

Dalmaciju pritišće i izdržavanje administrativnog birokratskog državnog aparata, koji uz to izaziva i nacionalne probleme, jer je djelomično popunjen strancima: Talijanima i Nijemcima. Elementarne nepogode, loše zdravstvene prilike, nepostojanje stručnih škola, također je otežavalo život u zemlji, pa je iseljavanje naraslo do zabrinjavajućih visina. Od 1901—1905. iselilo se 20.000 ljudi.³⁵

Međutim, ipak se pod konac 19. i početak 20. st. vrši prilagođivanje zahtjevima novog vremena, i kapitalizam, koji je u svom prvom razvoju donio zastoj u mnogim ekonomskim aktivnostima (jer k nama nije došao svojim prirodnim putem, već nasilno, izvana), pokazuje sada, iako u skromnim oblicima, pozitivne rezultate. To dovodi do jačanja svijesti da se treba mnogo toga iz temelja izmijeniti, jer je spor ekonomski hod bio još daleko do toga da bi mogao zadovoljiti građansku klasu. Sve više se gubila nada da bi se uz pomoć države moglo poboljšati stanje u Dalmaciji. Austrija je s povremenim, nedosljednim i netemeljitim pokušajima poboljšanja prilika pokazala potpunu nemoć i nesposobnost da dotrajali državni sustav izmijeni i osposobi za razvoj novih forma, bilo ekonomskih, političkih ili upravnih.

II

Upravo jačanje kapitalizma dovodi u prvi plan jednu mladu političku stranku u Dalmaciji — Stranku prava. Na početku 20. st. najaktivnija politička grupa jesu pravaši oko Trumbića i Smodlake.³⁶ Oni svojom poletnošću i novim duhom sve više osvajaju političko polje, otimlju narodnjacima u Saboru glavnu riječ i uvode u politici novu orijentaciju i razvijaju je uz pomoć narodnjaka. Taj novi smjer nazvan je politikom novoga kursa.

³⁵ *Narodni list*, br. 86, Zadar 30. X 1905. Govor Ante Tresić-Pavičića u Saboru od 28. X 1905. Zanimljivo je da Tresić u iseljavanju vidi omogućavanje širenja germanstva, jer vlada pomažući emigrantske agencije »podupire prevoz narodnog mesa. Pripravlja tlo pangermanskoj ideji. Narod, koji iseli, izgubljen je za domovinu. Austrijska vlada ne dopušta povratak u domovinu onima, koji nisu izvršili vojnu službu. Druge države lako daju amnestiju da dođe kapital izvana i oživi onaj koji u državi leži, a Austrija potpuno »protivno«. *BI SD*, 1905.

³⁶ U ovoj radnji pod oznakom »pravaši« misli se na Trumbićevu grupu. Prodanova grupa predstavlja »čiste pravaše«.

Narodna stranka je u Saboru poč. 20. st. imala još uvijek većinu. Međutim, njihovo djelovanje bilo je bezvoljno gotovo do apatičnosti. Držali su se na granici umjerene opozicije i oportunitizma, smatrajući da je država još toliko jaka da bez njene dozvole ne može biti nikakve promjene, a one su i po njihovu uvjerenju neophodne. Odnosi između narodnjaka i pravaša u 90-tim godinama 19. st. nisu bili dobri, ali u početku 20. st. postaju znatno bolji zahvaljujući izmijenjenim prilikama ekonomske prirode, strahu od *Dranga nach Osten* i stranačkim promjenama u Hrvatskoj. To sve uvjetuje nastojanja Hrvata za jačim međusobnim približavanjem. Suradnja između Trumbićevih pravaša i narodnjaka postoji za vrijeme izbora, u Saboru i sve se manje osjećaju razlike između njih. Tome su također pridonijele veze s Hrvatskom, koje su poč. 20. st. ponovno žive, iako su te veze održavali samo pravaši, jer su narodnjaci, posebno s ulaskom Gaje Bulata u politički život Dalmacije, djelomično podržavali lokalističke tendencije.

Korespondencija i razmjena mišljenja između pravaša u Dalmaciji i pravaša u Hrvatskoj nastavlja se inicijativom ovih posljednjih.³⁷ U početku 1902. pokreće se u Hrvatskoj akcija za stvaranjem stranke hrvatske opozicije »na temelju ideje o jedinstvu svih hrvatskih i slovenskih zemalja i čitavog hrvatskog i slovenskog naroda u krilu Monarhije, tj. na temelju svog zajedničkog političkog programa od godine 1894«. ³⁸ Od dalmatinskih pravaša tražio se dogovor u pogledu imena ove nove jedinstvene stranke opozicije, o akcijama koje bi trebalo poduzeti u cilju povezivanja Hrvata i Slovenaca i o sredstvima kojima bi se postigla trajna veza između predstavnika buduće stranke. Dalmatinski pravaši, dosljedni svom principu jedinstva pravaške opozicione stranke, koji je djelomično proizlazio iz nedovoljnog poznavanja stranačkih prilika u Hrvatskoj, a najviše pod utjecajem don Ive Prodana³⁹ i straha od nepremostiva odvajanja pravaša i »čistih« i u Dalmaciji, traže da se pozovu u novu stranku i Frankovi »čisti pravaši«. Stjepan Radić je zamjerio Trumbiću što je upotrijebio svoj autoritet i simpatije za tako lošu stvar kao što je

³⁷ O korespondenciji dalmatinskih pravaša s pravaškom grupom tzv. »domovinaša« u periodu od rascjepa u Stranci prava u Hrvatskoj (listopad 1895) pa do 1898. vidi: Julije Grabovac, *Dalmatinski pravaši prema oportunitizmu modernog pravaštva i raskolu u banovinskoj stranci prava*, Split 1965.

³⁸ Pismo Š. Breščanskog i S. Radića od 22. III 1902. Trumbiću, *Arhiv Trumbić*, Split, Gradska knjižnica.

³⁹ Prodan pita Trumbiću u pismu datiranom 29. XII 1902. »... hoće li klub čistih u Zagrebu na sastanak«, *Ranije*, 17. XII 1902. piše D. Politeo dugačko pismo Trumbiću, u kojem opisuje situaciju u hrvatskoj Stranci prava i kaže da se sukobljuju tri struje: Mazzura, odnosno napredna omladina, Breščanski i Derenčin. Protiv potonjeg su Politeo i Folnegović. Pismo završava izvještajem da je Frank raspoložen za sporazum. *Arhiv Trumbić*.

poziv Franku i kompaniji — demagozima, slavofobima (a ne samo srbofobima)⁴⁰ za skupštinu opozicije. Odlučeno je da kao predstavnici Dalmacije pođu na skupštinu u Zagreb pravaši Juraj Bijankini, Ante Trumbić i čisti pravaš Ivo Prodan.

Akcije u cilju udruživanja čitave opozicije u Hrvatskoj rađaju istu ideju i u Dalmaciji, gdje se to moglo lakše ostvariti, jer su tu postojale dvije jake hrvatske stranke (Prodanova grupa čistih pravaša slaba je, i u Saboru nema svoj poseban klub, već se njeni poslanici nalaze u zajedničkom klubu s ostalim pravašima), obje neraspoložene prema vladi i sa sve manjim međusobnim razlikama. U tom pogledu naročito je dubrovačka grupa narodnjaka na čelu s Perom Čingrijom bila sklona pravašima, dok su splitski narodnjaci oko *Jedinstva* bili manje spremni za jače povezivanje s pravašima. List *Jedinstvo* izdavala je Pučka dalmatinska banka, a ona je bila povezana preko Trsta s austrijskim kapitalom. Zbog toga *Jedinstvo*, odnosno grupa oko njega, ostaju dosljedni politici narodne stranke iz 90-tih godina prošlog stoljeća, tj. umjereno opozicionalan prema Beču, spreman da s vladom pravi kompromise, što će osobito doći do izražaja u komentarima *Našeg jedinstva* za akutne krize u Monarhiji u ljeto 1905. U odnosima prema Srbima *Jedinstvo* propagira slogu.

Prvi je Smodlaka govorio o potrebi fuzioniranja Narodne i pravaške stranke.⁴¹ Njegov govor je sasvim u duhu novoga kursa. Ističe bijedno stanje u koje je Austrija dovela Dalmaciju, naglašava da se Hrvatska mora ujediniti i unutar Monarhije osamostaliti, da bi se iz te bijede mogla izvući. Narodna stranka nije više sposobna da se s uspjehom založi u tom pravcu. Ona »od zanosne idejne stranke, kakvoj para nije bilo, onim časom, kada je postigla većinu, gubi svaki dan prestiž i svoje najbolje drugove, te u mal ne postade trajnom igračkom u rukama vlade; mi dalmatinski pravaši s druge strane, kad potisnusmo narodnjake i zadobismo glas u većini, sad kad bi naša stranka imala pravac pokazati, na jednom izgubismo busulu te zamalo i vjeru u vlastitu snagu«.⁴² Smodlaka predlaže da se ove dvije stranke spoje i organiziraju hrvatsku stranku, čije će vodstvo dati pravac i u unutrašnjoj i u vanjskoj politici, imajući pred očima da Hrvatsku treba vratiti Hrvatima »da Hrvat bude svoj na svome«. Kao što su to učinili Česi, treba da se i svi hrvatski zastupnici u Dalmaciji »uhvate u jedno kolo«, tim više što tu stranke ionako samo po imenu postoje: cilj im je jedan, program isti. Nadalje, potrebno je razviti pravu i istinsku ljubav prema Srbima u Dalmaciji, budući

⁴⁰ Pismo S. Radića iz zatvora Trumbiću. *Arhiv Trumbić*.

⁴¹ J. Smodlaka, *Govor o organizaciji hrvatske stranke u Dalmaciji na javnoj skupštini u Šibeniku 23. IV 1903*, Rijeka 1903.

⁴² Isto.

da i njih tište iste nevolje. Smodlaka se buni protiv »historijskog patriotizma« i naziva ga umjetnim. U vanjskoj politici treba se usmjeriti prema traženju prijatelja i zauzeti pozitivan stav prema slavenstvu, unutar kojeg se treba izboriti za priznanje hrvatske misli. Do fuzije ovih dviju hrvatskih stranaka i stvaranja jedinstvene Hrvatske stranke doći će u ljeto 1905.

III

Poslije smrti Save Bjelanovića (1897) rascjep u Srpskoj stranci postao je neizbježiv. Razna strujanja unutar stranke dolazila su do izražaja i prije 1897, ali ona zbog autoriteta Save Bjelanovića nisu imala razorno djelovanje i nisu se jače opazala izvan stranke. Rascjep je uzrokovan promjenom društvene i ekonomske strukture, nastale jačanjem buržoazije u Dalmaciji. Pred stranku se postavljaju pitanja o prilagođivanju programa i djelovanja novim situacijama. Ta su pitanja u prvom redu ekonomske, a time i političke i kulturne naravi.

Na splitskoj skupštini održanoj 4. VIII 1897. rečeno je da dotadašnji rad stranke više ne zadovoljava i da treba početi putem veće aktivnosti, putem stvaranja tzv. aktivnog srpstva. Ovaj termin stalno upotrebljava *Srpski glas*.⁴³ Pod pojmom aktivnog srpstva mislilo se na srpstvo koje neće samo deklarativno braniti svoja prava, već će aktivno raditi na jačanju i uzdizanju Srba u Monarhiji. I doista je daljnji period bio ispunjen intenzivnijim radom na osnivanju srpskih štedionica, zemljoradničkih zadruga, trgovačkih udruženja i drugih organizacija za unapređenje ekonomije, zatim brigom o podizanju škola po mjestima s većim brojem Srba, priređivanju raznih predavanja, širenju kulture po selima itd.⁴⁴ Za uspješnije političko djelovanje bilo je određeno da se stvori posebna organizacija — Srpsko bratstvo — sa čvrstom disciplinom i posebnim statutom.⁴⁵ I pored toga što je statut bio izrađen, do praktičkog ostvarenja Srpskog bratstva nikada nije došlo. Grupa oko *Srpskog glasa* smatrala je da Srbi u Dalmaciji neće moći nikada snažnije djelovati bez jednog takvog »bratstva«.

⁴³ *Srpski glas* bio je najčitaniji srpski list u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji. Početkom 1903. uređuje ga Spiro Gerun. List se smatra nastavljacem *Srpskog lista*, prvih srpskih novina u Dalmaciji. *Srpski list* je izlazio od 1. I 1880. nakon razilaženja Hrvata i Srba, koji su do tada činili jedinstvenu Narodnu stranku. Uređivao ga je Sava Bjelanović.

⁴⁴ *Srpski glas*, br. 2, Zadar 9. I 1903. Članak K. Kovačevića, »Srpski narod na Primorju«.

⁴⁵ Na skupštini Srpske stranke u Splitu 1897. bilo je formalno osnovano Srpsko bratstvo sa 81 glas za i 4 glasa protiv.

Početak 1902. počinje s radom Srpska štedionica u Zadru. To je protokolirano udruženje s ograničenim jamstvom, osnovano na temelju zakona o zadrugama od 9. IV 1873. Njezini članovi mogli su biti samo Srbi, jezik je bio srpski, a pismo ćirilica.⁴⁶ Druga srpska štedionica bila je u Dubrovniku, a treća osnovana također 1902. u Kotoru. Ova potonja bila je još iste godine 16. XI iz političkih razloga zatvorena s motivacijom da štedionica nema prava svojim članovima mijenjati strani novac.⁴⁷ Zatvaranje bokeljske štedionice izazvalo je razumljivo ogorčenje kod Srba. O tome je govorio R. Kvekić u Carevinskom vijeću, a u Dalmatinskom saboru K. Kovačević. Kovačević nije bio ekonomski stručnjak i nije poznao propise na tom području. To je uostalom bio velik nedostatak svih dalmatinskih poslanika, zbog čega njihovi prigovori i zahtjevi vladi imaju često karakter tužbi i molbi lišenih one snage, koju daje borba za konkretne, tačno određene propise i prava. Kovačević ne optužuje namjesništvo zbog kršenja zakona, već govori o tome kako se Srbi u Dalmaciji od strane vlade progone i zadovoljava se da kaže,

⁴⁶ Statut Srpske štedionice u Zadru, Zadar 1902.

⁴⁷ Zbog blizine Crne Gore taj je posao teško bilo izbjeći. Osim toga, statut štedionice temeljio se na sistemu kreditne zadruge, a takve su zadruge imale pravo mijenjati novac. K. M. Wrabetz, »O potrebi da se promjeni zakon o privrednim i gospodarskim zadrugama«, predavanje održano na glavnoj skupštini Društva austrijskih privrednika u Beču 1903, objavljeno u nastavcima u *Primorskom srpskom listu*, br. 3—7, Zadar 1903. Wrabetz objašnjava da zadruge imaju svrhu pomaganja, jačanja i osiguranja srednjih i nižih slojeva buržoazije i njihov rad nije specifičnost samo kapitalističkog društva. One nemaju ograničenu glavnicu ni broj članova, već je personalno društvo sa zajedničkim jamstvom. Član zadruge je istodobno i njezin poduzetnik i njezina mušterija, njezin prodavalac i njezin kupac. Akcijska društva su specifično kapitalistička forma udruživanja. Tu je glavnica fiksirana, iako se prema prilikama povećava ili smanjuje. Broj dioničara također je određen, a jamči se samo za akcijsku glavnicu. Akcionaru ona služi jedino za bogaćenje, dok zadruge imaju svrhu da zaštite članove. Zadruge su imale privilegije u pogledu poreza, što akcijska društva nemaju. Međutim, u zastarjelom austrijskom zakonodavstvu te razlike nisu bile jasno određene, pa je bilo mnogo zloupotreba. Dagađalo se je da su se pod zadrugom krila dionička društva ili pak da su se propisi za akcijska društva primjenjivali na zadruge i time im nanosili štetu. U slučaju zatvaranja bokeške štedionice namjesništvo se pozivalo na carsku odredbu od 20. IV 1854, koja poslije donošenja zakona 1873. nije mogla biti više na snazi. Koliko je u tome bilo namjerne zloupotrebe, a koliko nepoznavanja propisa, teško je odrediti. Zakon o zadrugama pripadao je među zakone koje je Austrija trebala najhitnije riješiti. Zakon od 1873. donesen je prema sličnom njemačkom zakonu od 1868, ali dok ga je Njemačka već 1889, pa 1896. promijenila jer nije više odgovarao prilikama, Austrija ga ima još 1903. (Predavanje berlinskog ekonomista dra F. Oppenheimera, održano 13. I 1905. na spomenutoj sjednici u Beču. *Primorski srpski list*, br. 3, 1903).

kako »taj fiskalni korak nije imao nikakva opravdanja, a kad bi ga i imao nije imao važnosti prema šteti, koja se tim korakom učinila štedionici i Srbima«. ⁴⁸

G. 1902. imali su Srbi i političkih afera. To je hapšenje urednika srpskog lista *Dubrovnik* Antuna Fabrisa, zatim vlasnika štamparije A. Pasarića i studenta Uroša Trojanovića, radi jedne rodoljubne Trojanovićeve pjesme. Listovi *Dubrovnik* i *Srđ* bili su za kraće vrijeme obustavljeni. ⁴⁹

Na skupštini u Kninu 20. X 1901. osnovana je Srpska zora, društvo za kulturno-prosvjetnu djelatnost. Srpska štampa iz 1903. kada govori o nezdravim odnosima u Srpskoj stranci, spominje Srpsku zoru kao jedinu aktivnost stranke, gdje je postignut uspjeh. Već je skupština u Kninu bila sazvana radi pronalazačenja načina za saniranje postojećih nesuglasica unutar stranke. Međutim su događaji u 1902. samo još ubrzali rascjep, i do njega dolazi pod konac te godine. Većina članova upravnog odbora na svom sastanku od 28. XI 1902. donijela je zaključak da *Srpski glas* prestaje biti organ stranke zbog njegovog urednika Špire Geruna, kojeg nisu mogli smijeniti, jer je bio i vlasnik lista. Dok stranka ne dobije drugi list, njezinim organom treba da se smatra *Primorski srpski list* s urednikom Pavlom P. Petranovićem. Najizrazitiji predstavnici grupe koja se okupila oko ovog novopokrenutog *Primorskog srpskog lista* bili su: dugogodišnji predsjednik Srpske stranke i načelnik Vrlike Joso Kulišić, potpredsjednik Dalmatinskog sabora i član zemaljskog odbora Vladimir Simić (obavljao je administratorsku dužnost u novom listu), književnik Marko Car i pravoslavni vladika Nikodim Milaš. ⁵⁰ Kulišićeva grupa je samu sebe nazvala konzervativnom, a onda se grupa oko *Srpskog glasa* počinje nazivati naprednom. *Srpski glas* je poricao da je zaključak sa sjednice bio onakav kakvim ga je prikazao *Primorski srpski list*, ali je ipak izabrao drugi privremeni odbor i promijenio vlasnika lista. Za urednika je još neko vrijeme, ali kratko, bio Gerun, a onda je na njegovo mjesto došao Nikola Subotić. Vlasnik i izdavač postao je dr K. Kovačević. ⁵¹ Privremeni odbor se založio da organizira stranku u obliku Srpskog bratstva, koje bi ubuduće izda-

⁴⁸ *BI SD* 1903. str. 662.

⁴⁹ U isto vrijeme je i *Srbobran* u Hrvatskoj bio privremeno zabranjen.

⁵⁰ Ostali potpisnici zaključka o pokretanju *Primorskog srpskog lista* bili su: dr R. Kvekić, K. Pasarović, U. Desnica, N. Malešević, dr S. Knežević, dr L. Maci, V. Jović, Đ. Vukotić, a čini se i načelnik Knina i srpski poslanik u Carevinskom vijeću Vujačević. To su većinom zemljoposjednici. Jesu li svi bili za liniju koju je uzeo *Primorski srpski list* ili su se tim istupom samo ogradili od pisanja Geruna, nije iz novinskih polemika moguće ustanoviti.

⁵¹ U grupi oko *Srpskog lista* ističu se još Špiridon Brčić, Miloš Knežević — oba članovi uprave Srpske štedionice u Zadru — i prof. Mihailo Katurić.

valo *Srpski glas*.⁵² Iako se s obje strane govori samo o »ličnim« neslaganjima, ipak se odmah vidjelo da su korijeni sukoba mnogo dublji i da leže u suprotnim političkim stavovima, ovisnim o socijalno-ekonomskom sastavu pojedinih grupa. U Kulišićevom i Milaševom krugu prevladavaju stari veleposjednički i klerikalni elementi, koji teže prihvaćaju nove oblike života. Kovačevićeva i Subotićeva grupa sastavljena je od buržoazije i inteligencije i teži za ubrzanjem i proširenjem novih formi ekonomskog razvoja. Oni su po tome potkud bliži pravašima, srednjeburžoaskim elementima, nego konzervativnoj srpskoj grupi.⁵³

Programatski uvodni članak *Primorskog srpskog lista* nosi naslov »Nit«, čime se htjelo naglasiti da ovaj list nastavlja tradicije Save Bjelanovića.⁵⁴ U članku se ističe da je politički program *Primorskog srpskog lista* rad na čuvanju i jačanju srpstva u Dalmaciji. Za državopravno pitanje — pitanje koje već decenijama, a u ovo vrijeme posebno, potresa cijelu Monarhiju — kaže se:

»Na prvom mjestu izrično i odlučno izjavljujemo, da srpska narodna stranka na primorju nema nikakvog isključivog državopravnog političkog programa. (...) Mi se najsvetije ograđujemo i sa prezrenjem uvrijeđenog građanskog našeg dostojanstva i građanske naše vjernosti i odanosti prema našoj monarhiji i Habzburškoj dinastiji odbijamo od sebe sva niska i podla sumnjičenja i klevete, koje su zadnjih godina nedostojnim načinom, bez ikakva razloga i dokaza, prosto radi izbornih svrha, bile iznesene od neljudi protiv lojalnosti srpskog naroda na primorju. Mi, šta više, držimo da je srpski narod i srpska stranka na primorju najkonzervativniji i najpouzdaniji živalj u zemlji, jer upravo taj živalj želi i hoće, da ova zemlja ostane u sklopu austrijske državne polovine, i protivi se i protivice se svakom pokušaju, koji bi išao za tijem, da ovu zemlju otoljepi od austrijske države. Taj se konzervativni program srpske narodne stranke na primorju potpuno dakle podudara sa austrijskom državnom idejom u zemlji. (...) Mi barem s naše strane ne nalazimo nikakve zaprijeke miru i sporazumnoj radu sa prvim političkim činiocem u zemlji, sa vladom. Šta više, kad znamo da se naše konzervativno državopravno stanovište poklapa upravo sa austrijskim stanovištem, mi smo uvjereni, da bi samo taki odnos morao vladati među našom

⁵² *Srpski glas*, br. 2, 9. 1 1903.

⁵³ To ilustrira slučaj kada Kovačević u Saboru (prije raskida u Srpskoj stranci) glasa m'imo odluke svog kluba, a zajedno s pravašima, protiv toga da se Srbin Simić izabere u zemaljski odbor, iako se inače zalaže za to da u zemaljskom odboru budu zastupljeni i Srbi. Tom prilikom su za Simića, pored ostalih Srba, glasali narodnjaci i talijanaši.

⁵⁴ U tu svrhu ima na svom prvom broju oznaku 24. godišta, želeći da na taj način pokaže da nastavlja *Srpski list*.

strankom i vladom, te ne možemo da razumijemo neprijateljskog stanovišta, koje je vlada osobito zadnjih godina zauzimala prema nama, ako baš ta vlada misli i hoće da služi austrijskim interesima«. ⁵⁵

Zalagat će se na ekonomskom i kulturno-prosvjetnom polju, jer smatra da samo ekonomski i kulturno jak narod može da se s uspjehom bori za svoja prava. ⁵⁶

Ovaj prorežimski stav po odlučnosti, jasnoći, žestini i odrešitosti kojom je pisan daje dojam da je izraz potpunog i davno oformljenog stanovišta; nema nijedne formulacije koja bi mogla dopustiti raznolikost tumačenja. Već iz ovog programatskog članka jasno je da su neprijateljski okrenuti prema Hrvatima. Hrvati se nikad istinski ne mogu odreći težnje za sjedinjenjem s Hrvatskom. Borba za sjedinjenje znači rad protiv austrijskog državnog principa, protiv dualizma, pa *Primorski srpski list* zamjera Hrvatima da »idu za tim da Austriju teritorijalno osiromaše«, ⁵⁷ dok su oni naprotiv zadovoljni s državnopravnim sklopom Austro-Ugarske. ⁵⁸

Razlike između *Srpskog glasa* i *Primorskog srpskog lista* prvenstveno su u njihovim stavovima prema vladi. Prvi nastavlja i dalje sa svojim antirežimskim pisanjem. Što se tiče odnosa prema Hrvatima, oni se u biti mnogo ne razlikuju. I *Srpski glas* i *Dubrovnik* bez simpatija prate zajedničke sastanke hrvatske i srpske studentske omladine u Beču i Pragu. Ipak, Kovačeviću je jasno da Srbi ne mogu mijenjati geografsku kartu i da »iz zajednice krvi, jezika, patnje i predanja niču veze, kojih se oni ne mogu da odreku iz straha od sukoba sa pisanim zakonima. Te su veze nešto jače i stalnije od veza duhovne simpatije. ⁵⁹ Protiv *Primorskog srpskog lista*, iako u početku ne sasvim otvoreno, stajali su i Srbi oko *Dubrovnika*, ⁶⁰ oni su Kulišićevu grupu još 1901. nazivali pretorijancima. Pisanje *Primorskog srpskog lista* izazvalo je negodovanje i kod Srba u Hrvatskoj kao i u Vojvodini.

⁵⁵ *Primorski srpski list*, br. 1, 1903.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Isto, članak »Ucjena patriotizma«.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ *Srpski glas*, br. 4, 1903.

⁶⁰ Istaknutiji u srpskoj dubrovačkoj grupi bili su: A. Fabris, A. Puliezi, M. Šarić, V. Matijević, N. Gracić.

⁶¹ Prvi broj izašao je 15. V 1903. u vrijeme najjačih sukoba između dalmatinskih Srba. Možda je imao namjeru da nađe načina za izmirenje zavađenih strana i pronade put za prihvaćanje poziva na suradnju koji su s hrvatske strane tada dolazili. Međutim, on za to nije bio sposoban. Njegova urednika napada *Srpski glas*, pripisujući mu konfuznost, a *Primorski srpski list* prelazi šutke preko njegova pisanja. Po idejama je bliži *Srpskom glasu*, ali se Sardelić nalazi i kao suradnik *Primorskog srpskog lista*.

Dakako da je suprotan stav u odnosu na Beč uvjetovao razlike u gledanjima na vanjska zbivanja. To pokazuju i komentari na majski prevrat u Srbiji 1903. *Srpski glas* u ubojstvu kralja Aleksandra Obrenovića vidi oslobođenje srpskog naroda od tiranstva; *Dubrovnik* osuđuje Aleksandrovu vladavinu i kaže da je za srpski narod bila strana i neprirodna zbog svoje austrijske orijentacije. *Primorski srpski list* žali taj čin i svu krivicu svaljuje na kraljicu Dragu.

U vrijeme ovih otvorenih sukoba unutar Srpske stranke javlja se još jedan srpski list. To je *Novi srpski list* s urednikom Srbinom-katolikom Maksimom P. Sardelićem.⁶¹ Prema Beču vodi bezličnu politiku, ali je prvi srpski list koji je odmah prihvatio pruženu ruku Hrvata i pozdravljao svaki pokušaj pomirbe. I on se u svom programskom članku poziva na S. Bjelanovića i govori kako će najodlučnije braniti srpstvo, i »uvažavajući njegovu znamenitost za čitavo Jugoslavenstvo« branit će njegovo narodno i kulturno prvenstvo, jer »Na Balkanu je Srbin prvi među jednakima. Njegove žrtve za očuvanje svojih prava jedinstvene su na Balkanu i do potrebe Srbin će znati iznuditi poštovanje tih žrtava. Branimo slobodu savjesti i uz zasluge pravoslavnih Srba za očuvanje srpske narodnosti postavljamo i zasluge svih nepravoslavnih Srba za uvećavanje srpskog kola.«⁶² U svim ostalim pitanjima, osobito u državnompravnom slijedit će rješenja uprave Srpske stranke.

Zadarski *Narodni list* dočekao je s negodovanjem sukob unutar Srpske stranke. Nema razumijevanja ni za jednu grupu. Š. Geruna naziva vitezom kursa sa beogradskog kongresa koji najveće nade stavlja u omladinu i zastupa misao o jedinstvu interesa i centralizaciji rada.⁶³ Iz *Primorskog srpskog lista* donosi citate uz ironične opaske. *Narodni list* je pri tom nastojao da bude što suzdržljiviji, pa više žali nego što napada onakvo pisanje. Izražava svoje strahovanje da je i crnogorski knez Nikola »u službi dušmanskih aspiracija protiv Hrvatima.«⁶⁴ U ovo vrijeme dosta su žive veze između kneza Nikole i dalmatinskih Srba. Knez Nikola provodi reforme u Crnoj Gori, pa su mu potrebni stručnjaci, posebno pravnici. Tada je Dubrovčanin Lujo Vojnović član cetinjske vlade u svojstvu ministra pravde. Dr Ignacije Bakotić iz Kaštela i dr S. Knežević iz Dubrovnika bili su početkom 1903. pozvani u Crnu Goru za članove velikog suda. *Narodni list* izražava sumnju o »možebitnim namjerama knjaza Nikole, da dozivajući Hrvate iz Dalmacije, koji sebe smatraju Srbima (Bakotić je Srbin-katolik — T. G. A.), stvori temelja svojim »pjesničkim aspiracijama.«⁶⁵

⁶² *Novi srpski list*, br. 1, 1903.

⁶³ *Narodni list*, br. 5, 1903.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ Isto, br. 4.

U ovakvoj situaciji odnosi između Hrvata i Srba u prvoj polovici 1903. bili su zategnuti. Pokušaji, koji su dolazili od Hrvata u smislu pomirbe i suradnje još uvijek su, bar naizgled, ostajali samo pokušaji. Povremena približavanja i sporazumijevanja od prije, uglavnom postignuta za vrijeme izbora, imala su lokalno i prigodno značenje, ali su pokazala da postoje interesi na kojima treba zajednički raditi. Otkriveni su dakle i oni interesi koji su ih spajali, pored mnogih naslijeđenih iz prošlosti koji su ih još uvijek razdvajali. U približavanju hrvatske Narodne stranke i srpske Narodne stranke svakako je najvažniji moment kada je Narodna hrvatska stranka iz oportunitizma izbacila iz svog programa zahtjev za sjedinjenjem Dalmacije s Hrvatskom. Srbi će zbog pravaškog držanja ipak još dugo biti neskloni povezivanju s Hrvatima, pa i onda kada su 1903. i s pravaške strane učinjene otvorene ponude prijateljstva. Možda su pri tom veću ulogu igrali nepovjerenje i inercija ranijih stavova nego stvarna razmimoilaženja. Popuštanje zategnutosti između narodnjaka i Srba, koje datira od posljednjeg decenija 19. st. nije značilo neku dugotrajnu promjenu u odnosima Srba i Hrvata u Dalmaciji. Tek će približavanje novih političkih snaga, tj. pravaša kod Hrvata (kojima se odmah spremno pridružuju i narodnjaci) i napredne grupe kod Srba (za kojima će poći i konzervativci) značiti radikalniji zaokret. To je mogla postići samo politika svjesno okrenuta prema budućnosti (a ne isključivo i samo prema momentalnoj potrebi) — politika novoga kursa.

IV

Od ožujka 1903. razvija se u Hrvatskoj pokret protiv Khuenova režima.⁶⁶ Pokret su Srbi u Hrvatskoj primili sa simpatijama, što je pridonijelo promjeni hrvatsko-srpskih odnosa i u Dalmaciji. Odjek pokreta među dalmatinskim Hrvatima bio je neobično jak. Oni su grozničavo pratili njegov razvoj. Napetost je rasla iz dana u dan, a pojačavala se zbog alarmantnih netačnih vijesti o velikom broju osuđenih na smrt.⁶⁷ U širenju uzbune naročito se isticao Fran Supilo⁶⁸ preko svog *Narodnog lista*. Supilo također piše u duhu novoga kursa.

I ovaj put su pravaši bili ti koji su sa deklarativnih izjava solidarnosti i odobravanja prešli na rad oko pružanja stvarne pomoći buntovnicima. U tome su im se pridružili i narodnjaci. Organizirali

⁶⁶ V. Bogdanov, *Hrvatski narodni pokret 1903/4*, Zagreb 1962.

⁶⁷ J. Ibler, *Hrvatska politika 1903*, Zagreb 1914.

⁶⁸ V. Bogdanov, Uvod u knjigu Frana Supila, *Politika u Hrvatskoj*, Zagreb 1951.

⁶⁹ Poslije se iz ovog fonda slala pomoć u Istru.

su odbore po gradovima, od kojih je splitski bio najaktivniji. U njima su se sakupljali prilozi za pomoć porodicama postradalih.⁶⁹ Priloze su slali i naši iseljenici iz Amerike i drugih zemalja.⁷⁰

Dalmatinski političari slali su obavijesti stranoj štampi o narodnom pokretu sa željom da pridobiju evropsko javno mnijenje i da stvore u svijetu takvu atmosferu pod pritiskom koje bi bečka i mađarska vlada morale popustiti. Velik dio evropske štampe pisao je sa simpatijom o zbivanjima u Hrvatskoj. U tom pogledu isticale su se francuske, a zatim engleske novine. Pozitivno su pisale također i belgijske, grčke i švicarske. Bilo je članaka koji nisu bili obična registracija ili opis zbivanja u smislu informiranja javnosti o dnevnim događajima, već pokušaj da, tražeći uzroke njegovog nastanka, prikažu historijski razvoj Hrvatske unutar habsburške monarhije. U tome je značenje ovog interesiranja za događaje 1903. Tada je prvi put pred evropsku javnost iskršlo hrvatsko pitanje sa svom svojom problematikom. Do tada se o Hrvatima znalo uglavnom da služe Austriji i da se bore za njezine interese. Kako je — osobito gledano iz evropske perspektive — Austrija u 19. st. ratovala uvijek protiv progresivnih kretanja, to ni Hrvati nisu uživali simpatije naprednog dijela Evrope. Sada, međutim, »Hrvat više ne prigušuje bune: on ih stvara«.⁷¹ Naročito su teško Talijani opraštali Hrvatima za 1848. U neprijateljskom raspoloženju Talijana prema Hrvatima treba tražiti i druge razloge, koji su u ovo vrijeme primarni: pitanje teritorija i granica.⁷² S otvorenim neprijateljstvom pisali su jedino neki njemački listovi, posebno *Berliner Tageblatt*. Ovaj list kaže da su Hrvati najrazmaženiji narod u Monarhiji; da od Ugarske uživaju autonomiju i da su ovi događaji lijep dokaz o umišljenoj veličini,

⁷⁰ O odjeku događaja u Hrvatskoj 1903. u Dalmaciji vidi: J. Grabovac, »Narodni pokret 1903. i njegov odjek u Dalmaciji«, *Mogućnosti*, br. 3, Split (1954).

⁷¹ *Glasovi strane štampe o pokretu u Hrvatskoj*, Rijeka 1903. (Knjiga je izašla 1905), članak »Brkovi od stupe« iz lista *La stampa* Torino 7. VI 1903, st. 95.

⁷² Dio talijanske štampe suzdržljiv je u pozitivnom ocjenjivanju događaja u Hrvatskoj. To je dio koji podržava Italiju u Trojnom savezu i ima iredentističke želje. Komentar uredništva *Sera di Milano* uz članak prof. L. Pavija, pisan s mnogo razumijevanja za stradanja Hrvata, najbolje karakterizira stav toga dijela talijanske javnosti: »... voljeli bismo, da je članak (članak Pavija — T. G. A.) u prilog prijateljskom narodu (tj. Austriji — T. G. A.) rađe, nego onome, koji nam zadaje toliko jada i žalosti, ali povrh prijateljstva i povrh čuvstva stoji istina i pravica«. (Isto, str. 84.) Ona, iredentizmu još sklonija struja, izražava bojazan da postoji opasnost od stvaranja »hrvatskog iredentizma«, pa pita što će tada biti s Trstom, Istrom, Dalmacijom, Koruškom, Kranjskom. Talijanski socijalisti preko svog lista *Avanti* nastoje odstraniti nesuglasice koje razdvajaju ova dva naroda i pokazuju veliko poštovanje prema hrvatskom narodu »koji se toliko bori za preporod«. (Isto, članak O. Morgalija »Hrvatska i Hrvati« iz lista *Avanti* od 28. VII 1903, str. 207.) Najviše od talijanskih novina pisao je tršćanski list *Il piccolo*. Uzevši u cjelinu, talijanske novine pisale su sa simpatijom o hrvatskom pokretu.

za koju su u Austro-Ugarskoj monarhiji neke male narodnosti bile sistematski odgajane.⁷³

U Beču su hrvatski, slovenski i srpski studenti priredili manje demonstracije prigodom Khuenova dolaska u Beč.⁷⁴ Najveći pothvat što su ga dalmatinski političari učinili za ovih zbivanja u Hrvatskoj bio je odlazak svih hrvatskih poslanika Dalmatinskog sabora u Beč, gdje su zatražili audijenciju kod, kako su naglašavali, hrvatskog kralja. Audijencija im je bila uskraćena pod izlikom da se zemlje austrijskog dijela Monarhije ne smiju miješati u unutrašnja zbivanja ugarskog područja.⁷⁵ Takvim formalnim odgovorom bilo je moguće odbiti zastupstvo jedne pokrajine. Iako je audijencija — da je do nje bilo i došlo — ne bi ništa osobito donijela saniranju prilika u Hrvatskoj, ipak je ovaj incident na grub način pokazao kako hrvatske zemlje, pored svih ekonomskih, nacionalnih, političkih i kulturno-prosvjetnih nedaća bježe još i teritorijalna razjedinjenost. Dalmatinski Hrvati uputili su iz Beča manifest na sav civilizirani svijet o položaju Hrvata u Monarhiji. Manifest su potpisali, pored hrvatskih poslanika Dalmatinskog sabora, poslanici Tršćanskog⁷⁶ i Istarskog⁷⁷ sabora. Manifest je naišao na odjek u evropskoj štampi.

Razumljivo je veliko ogorčenje koje je kod dalmatinskih Hrvata ovim izazvano. Ono je došlo do maksimuma kad je 3. XI 1903. Khuen dobio ručno pismo kojim mu se od strane vlade izriče zahvalnost za zasluge što ih je stekao kao hrvatski ban. Zatvorena vrata Hofburga i pohvala Khuenu teško su pogodili dalmatinske poslanike. To će biti predmetom živih diskusija i po novinama i u Saboru, i tumačit će se kao eklatantan primjer nemara koji je kralj pokazao prema hrvatskom narodu.⁷⁸

Poslije ovog neuspjeha u Beču sastali su se istaknutiji hrvatski političari, većinom pravaši⁷⁹ iz Dalmacije u Veneciji, i tamo su se u strogoj tajnosti dogovarali o radu u inozemstvu. Bilo je određeno da Tresić-Pavičić pođe u Francusku, a čini se i u Rusiju, a Sirovatka u Sjedinjene Američke Države. Njihov se put financirao uglavnom iz ljubljanskog fonda za pomoć postradalim u pobuni 1903. Tresić-Pavičić je imao uspjeha u Parizu. Tamo je uz pomoć V. Je-

⁷³ Isto, list *Berliner Tageblatt* od 28. V 1903. str. 6.

⁷⁴ Isto. *Arbeiter Zeitung*, Beč 24. V 1903, str. 22—23.

⁷⁵ J. Ibler, n. dj. Ovaj događaj opisuje gotovo sva literatura koja se bavi prilikama u Hrvatskoj poč 20. st.

⁷⁶ Dr Otokar Rybar i Milan Goriup. (J. Ibler, n. dj. str. 57.)

⁷⁷ Vjekoslav Spinčić, Ivan Štambuk i dr Dinko Trinajstić. Isto.

⁷⁸ Kad se u Saboru govorilo o tom događaju, iz taktičkih se razloga prebacivala sva krivica na ministra Koerbera.

⁷⁹ Sudjelovali su: A. Trumbić, F. Supilo, A. Tresić-Pavičić, R. Katalinić-Jeretov, M. Marjanović, Rački, P. Magdić, zatim vođa Hrvatskog radničkog saveza H. Sirovatka. R. Lovrenčić, *Geneza politike »novog kursa« u Hrvatskoj*, Zagreb 1965. (disertacija), str. 351.

lavića posjetio niz uglednih političara i redakcija raznih listova. Nakon toga otišao je u Rusiju. Sirovatka je imao manje uspjeha.⁸⁰ Putovanjima i traženju saveznika u inozemstvu bavio se najdosljednije Supilo. On je u razdoblju od 1903—1905, a naravno i poslije, često putovao u inozemstvo. Misao da će se od strane diplomacije i od svjetskog javnog mnijenja moći postići za Hrvatsku mnogo, nije ga napustila do kraja života. On je uspio upoznati i za Hrvate zainteresirati velik broj evropskih političara, javnih radnika i intelektualaca.⁸¹ Za vrijeme bune u Hrvatskoj povezuje se s talijanskim socijalistima (s porodicom Ferrero).⁸² Ali budući da akcije u inozemstvu nisu mogle donijeti ništa drugo osim simpatija, nisu im dalmatinski političari novoga kursa u ovom momentu pridavali u radu primarno značenje.

Prvenstvena briga pravaškog vodstva bila je posvećena unutrašnjim dalmatinskim problemima. Težilo se za sakupljanjem svih političkih faktora u pokrajini, kako bi se međusobnim sporazumom postigao jedinstven stav u rješavanju hrvatskog pitanja. Sva hrvatska štampa u Dalmaciji bez iznimke, nakon događaja u Hrvatskoj 1903, sasvim otvoreno govori o potrebi sloge između Hrvata i Srba, a također i Talijana. U tom smjeru vodi je misao da unutrašnja snaga Dalmacije ovisi o zajedničkom radu svih onih koji u njoj djeluju i koji bi za njezin prosperitet trebali biti zainteresirani. Tu je misao jasno formulirao pravaš Smodlaka u Saboru 1902, ali ona tada nije naišla na onaj prijem kakav će imati Trumbićev govor u Saboru 1903, što je dokaz da za šire prihvaćanje politike novoga

⁸⁰ Isto, str. 351—354.

⁸¹ Supilo piše da je nakon neuspjele intervencije dalmatinskih poslanika u Beču otišao u inozemstvo: »...da bar od njega zadobijemo zainteresovanje za tu našu Hrvatsku. Obilazio sam gradove, redakcije, upotrebio stara poznanstva; držao čitave male privatne konferencije o hrvatskom pitanju; raspršavao predraščude i zla mnijenja o Hrvatima; davao vijesti za talijanske, francuske, engleske novine, pisao članke; davao upute publicistima, po kojima su oni onda, u ime civilizacije, dizali glas u obranu Hrvatske. Onda bi se vraćao kući, da se prihvatim malo pokreta i njegovih posala, pa bi opet skoknuo u inozemstvo. Bio sam desetak puta kroz ono doba i na stotine vijesti i članaka proturao.« (Supilo, n. dj. str. 120—130.) Supilo je zbog ovih putovanja bio sumnjičen kao talijanski špijun. Prema Trumbićevoj i Smodlakinoj uputi, Supilo je trebao »osvojiti« Zagreb. On je u tu svrhu često tamo odlazio, ali je stekao dojam da se u Zagrebu ne može ništa učiniti. U g. 1904. često je putovao u Budimpeštu, kad su nemiri tamo bili u punom jeku, a također i u Italiju. (D. Šepić, n. dj.) Supilo je računao i na Srbiju kao na važan faktor u politici novog kursa, jer je i ona ugrožena Drangom. Povremeno je išao u Beograd, da što bolje upozna tamošnje prilike. U travnju 1905. imao je jedan, kako je poslije pisao, neuspjao novinarski intervju s Pašićem. Iz ovih Supilovih posjeta Beogradu stvorila se afera Argus, kojom je Frankova grupa išla za tim da Supila prikaže kao plaćenog agenta srpske vlade.

⁸² M. Gross, Socijalna demokracija u Hrvatskoj i politika novog kursa, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu, odsjek za povijest II*, (1959).

kursa u Dalmaciji 1902. još nisu postojali svi uvjeti. Čak je tom prilikom došlo u Saboru do polemike između srpskog poslanika Kovačevića i Smodlake oko imena »Slovinac«.⁸³

Pozivi Hrvata, sudeći po pisanju srpske štampe, bili su kod Srba dočekivani s velikom rezervom. Srpske novine u Dalmaciji posvećivale su malu pažnju zbivanjima u Hrvatskoj 1903. O njima *Primorski srpski list* nije ništa pisao, a *Srpski glas* je izjavio da Srbi nemaju razloga da se za pokret zagriju, iako ga simpatiziraju.⁸⁴ Isto tako nije kod njih imala većeg odjeka ni akcija hrvatskih zastupnika u vezi s pokretom u Hrvatskoj. Kao komentar na neuspjelu audijenciju u Beču, *Srpski glas* kaže da je to fijasko hrvatskih poslanika, a da pri tom ne daju nikakve, pa ni najmanje optužbe na postupak bečke vlade.⁸⁵ *Novi srpski list* prvi od dlamatinskih srpskih listova govori o nastojanjima Hrvata za međusobnim približavanjem i otvara rubriku u kojoj će objavljevati dopise o tom pitanju. Napominje da će se uredništvo držati u rezervi,⁸⁶ ali iz daljnjih brojeva postaje vidljivo da zagovara slogu. *Srpski glas* izražava sumnju u mogućnost izmirenja, ako se prethodno ne odstrane korijeni sukoba, a ovi leže u konstelaciji na Balkanu, stvorenoj na Berlinskom kongresu. Kaže da za Srbe samostalnost Dalmacije, Hrvatske i Slavonije ima sekundarno značenje i naponi koji bi Srbi uložili za ostvarenje toga bili bi usmjereni u krivom pravcu, iako doduše i ta pitanja spadaju u krug srpskih interesa.⁸⁷

Djelatnost u svrhu pomirenja nije se zaustavila samo na pisanju. U Dubrovniku je hrvatska delegacija stupila u pregovore s Fabrisom i ostalima. Srbi su odgovorili da ne mogu ništa pozitivno reći prije nego o tome donese zaključak upravni odbor Srpske stranke i ne pribave mišljenja srpskih stranaka iz Hrvatske. U Dubrovniku su Hrvati sastavili upitni formular, koji je sadržavao sva pitanja bitna za odnose Hrvata i Srba. Važno mjesto u formularu dano je problemu Bosne i Hercegovine. Traži se odgovor na pitanje da li pod svaku cijenu treba nastojati da se one pripoje Hrvatskoj, pri čemu iskrsavaju nova pitanja: na kojoj osnovi, čijom snagom i pomoći; možda treba ostaviti stanovništvu Bosne i Hercegovine da samo odluči o tome, ali u tom slučaju mora najprije doći do ustavnog ži-

⁸³ Kovačević je tvrdio da dubrovačko ime »Slovinac« znači Srbin. Tomu se Smodlaka suprotstavio, govoreći da je Slovinac isto što i Ilir, odnosno Hrvat. Smodlaka se poziva na ruskog putopisca A. P. Tolstoja, koji je 1698. putovao Dalmacijom i opisujući Dubrovnik rekao da Dubrovčani govore slavjanskim jezikom, a sebe nazivaju Hrvatima. Opisujući Boku Kotorsku, Tolstoj spominje da ondje pored Hrvata ima i Srba. (J. Smodlaka, n. dj.)

⁸⁴ *Srpski glas*, br. 20, 15. V 1903.

⁸⁵ Isto, br. 22, 29. V 1903.

⁸⁶ *Novi srpski list*, br. 6, 19. VI 1903.

⁸⁷ *Srpski glas*, br. 25, 19. VI 1903, članak »Srbi i Hrvati«.

vota u Bosni, kako bi se omogućilo slobodno izražavanje samoopredjeljenja; postoji i treća mogućnost: možda treba pri diskusiji o bosansko-hercegovačkom pitanju tačno odrediti da li se radi o cjelom teritoriju Bosne i Hercegovine ili samo o nekim njihovim dijelovima. Nadalje se tražilo od anketiranih da se izjasne što misle o potrebi sloge Hrvata i Srba: da li ona treba da bude povremena, tj. prema potrebi, s karakterom suradnje ili stalna, koju bi obilježavao zajednički rad; kako i od kada treba da se vode međusobni pregovori; traži se mišljenje o jeziku (imenu jezika), o zastavi i sl.⁸⁹

Dakako da je sve ovo moralo imati utjecaja na Srbe. *Primorski srpski list* zbog svog probečkog pisanja izazvao je ostale srpske listove u Dalmaciji. Kad je napokon i *Dubrovnik* otvoreno stao protiv njega i kada je dubrovačka grupa obustavu ovog lista postavila kao uvjet za pristupanje sazvanoj skupštini stranke, upravni odbor Srpske stranke zaključio je na sjednici od 17. V 1903. da *Pomorski srpski list* prestaje izlaziti. Time je Kulišićeva grupa doživjela poraz, i pritisnuta promjenom vremena uvidjela da ovakovo pisanje nije dobro primljeno, jer su već bili sasvim malobrojni oni koji su u popuštanju Beču vidjeli neku korist. Iako je do obustave lista došlo prvenstveno zbog njegova prorežimskog, a manje zbog protuhrvatskog stava, ipak je to za hrvatsko-srpske odnose imalo veliku važnost, jer je upravo protuaustrijsko raspoloženje bila platforma za pregovore o zajedničkom radu Hrvata, Srba i Talijana u Dalmaciji.

Skupština dalmatinskih Srba održana je 1. 2. i 3. kolovoza 1903. u Splitu, u dvorani koju im je narodnjak Vicko Milić, kao načelnik Splita, stavio na raspolaganje. Hrvatska delegacija im je zaželjela uspješan rad. Skupštini je prisustvovalo 60 ljudi. Predsjedao je Đuro Vukotić, a glavna figura skupštine bio je Antun Fabris. On je uživao velike simpatije zbog svog dvomjesečnog tamnovanja. Skupština je donijela novi program. U njemu se ističe stanovište da Srbi u Dalmaciji imaju pravo na prirodni razvitak i stoga da će se boriti sa svim nastojanjima u Monarhiji koja bi im nijekala to pravo, a isto tako će pomagati i ostale Slavene u Monarhiji u njihovoj borbi za nacionalna prava. Kao najvažniji zadatak stranke navodi se rad na kulturno-prosvjetnom i privrednom polju. Za nas su važne ove tačke: Srpska stranka i dalje je protivna sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom, i to ne iz nacionalnog, već iz političkog razloga, jer ona kao narodna stranka ne može da bude autonomna ni braniteljica današnjeg sustava (tačka 3); što se tiče balkanskog, u prvom redu bosansko-hercegovačkog pitanja Srpska stranka stoji kod načela »Balkan balkanskim narodima«; Srpska stranka priznaje »srpstvo triju vjera« pa je u radu rukovode »narodnosna i vjerska snošljivost

⁸⁹ Prilog uz pismo M. Čingrije od 18. VII 1903. Trumbiću. *Arhiv Trumbić.*

i pravičnost».⁸⁹ U trećoj tački istaknut je, dakle, politički razlog kao motiv zbog kojeg Srbi ne mogu biti pristaše sjedinjenja hrvatskih zemalja. Pod političkim razlogom oni podrazumijevaju priznavanje srpskoj nacionalnosti ravnopravnosti s hrvatskom i uklanjanje podređenog položaja Srba u Hrvatskoj.⁹⁰ Po formulaciji ove tačke, naročito u njenom drugom dijelu može se zaključiti da Srpska stranka ostavlja ovo pitanje zapravo otvorenim. Načelo »Balkan balkanskim narodima« ima nesumnjivu važnost pri suprotstavljanju stranim imperijalističkim silama. To je u vrijeme Dranga i iredentizma bilo neophodno isticati.

Suradnja s Hrvatima stavljena je na dnevni red na traženje Fabrisa i dubrovačke grupe. Skupština je o tome donijela rezoluciju kojom ističe spremnost Srpske stranke da stupi u trajni sporazum s Hrvatima, ukoliko se otklone političke prepreke i stvore temelji ravnopravnosti i snošljivosti. U rezoluciji je naglašeno da Srbi nikada nisu bježali od suradnje s Hrvatima, osim ako se to kosilo s njihovim elementarnim pravima.⁹¹ Skupština je raspravljala i o mnogim drugim pitanjima.⁹²

Novi program donio je jednu bitnu novost. U njemu nema više govora o savezništvu s autonomašima, odnosno sadašnjim talijanašima. Za iredentističke krugove u Italiji bila je to važna stvar, jer su oni izgubili jedno uporište za koje su pretpostavljali da ga imaju,⁹³ a znali su da će to oslabiti ionako slabu talijanašku stranku u Dalmaciji. Izbacivanje saveza s talijanašima iz programa Srpske stranke našlo je dobar prijem kod Hrvata. Možda su efekt nešto umanjile izjave *Srpskog glasa* koji je i dalje smatrao da Srbi ne mogu imati koristi od sloge s Hrvatima, ukoliko nisu sami jaki.⁹⁴

⁸⁹ Program i komentare na tok skupštine donijeli su svi dalmatinski srpski listovi. *Novi srpski list*, br. 13 od 1903.

⁹⁰ *Srbobran*, br. 172, Zagreb, 1903.

⁹¹ Isto, br. 180 od 11. VIII 1903.

⁹² Diskutiralo se mnogo o organizaciji stranke. Spominje se ponovno Srpsko bratstvo. Zaključeno je da svaki Srbin preko 24 godine starosti pripada stranci. Najviši organ stranke je skupština, a drugi su organi upravni odbor, poslanički klub, mjesni odbori i novine. Svi se listovi smatraju organima stranke, dok se ne pronađu financijska sredstva za pokretanje novog stranačkog organa. Predloženo je da se *Srpski glas* i *Novi srpski list* spoje, što nije prihvaćeno, ali je kratko vrijeme poslije skupštine *Novi srpski list* prestao izlaziti.

⁹³ *Srpski glas* u br. 35 od 28. VIII 1903. osvrće se na takvo pisanje talijanskih listova i kaže da Srpskoj stranci nije više u interesu savezništvo s Talijancima.

⁹⁴ »Skupština je uz nekoristan savez sa Talijancima, napravila mogućim savez srpske stranke sa Hrvatima. I ovaj je, po našem osvjeđenju, isto tako pogrešan, kao i savez s Talijancima, jer oni počivaju na nepoznavanje istine, da jedna stranka ne može da nađe sebi pomoći, ako je nema u svojoj snazi.« (Isto.)

Talijanaška je stranka u Dalmaciji u početku 20. st. slaba. Ona ni prije nije predstavljala jaču političku snagu. Iako svoje korijene vuče iz autonomaške stranke, ipak su te dvije stranke u osnovi različite. Autonomaši nisu formirani na nacionalnom principu, dok je bitna karakteristika talijanaša njihova nacionalna opredijeljenost, a upravo u tome leži slabost talijanaške stranke. Ona je, postavši čisto talijanaška, izgubila svoj program. Njezin program u ovom periodu mogao je jedino biti borba za priznavanje postojanja Talijana kao manjine na tuđem teritoriju. Pored toga, ona je brojčano slaba, nezastupljena u Carevinskom vijeću; privilegiranost koju su Talijani u Dalmaciji od vlade imali, postaje sve manja; ona je izolirana od naroda među kojim živi, jer je s njim ne veže ni jezik, ni nacionalni osjećaj, a sve očitije približavanje Hrvata i Srba čini je još osamljenijom.

Iredentizam u Italiji vrlo jasno pokazuje svoje težnje prema istočnoj obali Jadrana. Glavnu smetnju njegovim pretenzijama na Balkanu predstavlja Austrija. Sada to dolazi do izražaja u rješavanju makedonskog pitanja. Od 1903. u Makedoniji vladaju nemiri, čime se Austro-Ugarska i Rusija koriste za širenje svojih utjecaja na Balkanu.⁹⁵ Italija, koje je pažnja uperena prema Albaniji, prati budno sve što se oko Makedonije zbiva. Pojam Makedonije bio je geografski jako neodređen, pa se uz njega često vezivala i Stara Srbija. Osim toga bila je raširena misao da se Albanija proteže na čitav teritorij, gdje se govori albanskim jezikom.⁹⁶ Često je dolazilo do pregovora između Austro-Ugarske i Italije. Razgovori o albanskom pitanju vođeni su između talijanskog državnika Tittonija i Goluchowskog početkom travnja 1904. u Opatiji. Sukobljavanje interesa na Balkanu uvjetovalo je stvaranje antiaustrijskog raspoloženja u Italiji, premda se Italija nalazila u Trojnom savezu. Neraspoloženje je bilo pojačano zbog austrijske politike prema Talijanima unutar Austro-Ugarske. Tako je iredentizam ujedinjavao u sebi i protuslavensko i protuaustrijsko raspoloženje. Postojala je u Italiji struja

⁹⁵ Prema ugovoru iz 1897. Austro-Ugarska i Rusija su se obavezale da će održavati u Makedoniji *status quo*. Početkom 1903. to su ponovno potvrdile i izradile projekt reformi, koje se u Makedoniji trebaju provesti, i poslale ga svim potpisnicima Berlinskog kongresa na mišljenje. Ovim projektom, i traženjem da se reforme provedu, Austro-Ugarska i Rusija osigurale su neposrednu kontrolu nad zbivanjima u Makedoniji, jer su se prema projektu reforme morale provoditi pod kontrolom generalnog inspektora, postavljenog od Austro-Ugarske i Rusije, koji nije odgovoran sultanu.

⁹⁶ Španjolac Aldro Kastrioli, a onda i Alfred Gika, izradili su geografsku kartu Albanije, na kojoj su granice Albanije protegli do sredine topličkog i vranjskog okruga u Srbiji, uključivši tu kosovsko područje, pa bitoljsko i solunsko i idu gotovo do atenskog područja. Tako su dobili 2,700.000 Albanaca, dok ih je možda tada bilo 700.000.

koja je u tom vidjela nezdravu politiku. *Nuova antologia* donosi članak o nekorisnosti sukoba Talijana s Hrvatima i Slovencima, koji su bili svakodnevna pojava u tršćanskom području, Slovenskom primorju, Istri i Dalmaciji. Članci ističu štetnost te borbe: slabeći snagu Hrvata i Slovenaca i negirajući opravdanost njihovih nacionalnih zahtjeva, olakšava se prodor germanstvu prema jugu, a ono jednako prijeto i Italiji kao i Balkanu. Izražavaju potrebu da Talijani prihvate Slavene kao svoje prirodne saveznike u borbi protiv Dranga.

Sukobi između talijanskih i hrvatskih đaka u Zadru, a i ostaloj Dalmaciji, bili su česti još početkom 1903. Hrvatske novine u Dalmaciji donosile su vijesti o iredentizmu. Nije bila rijetka pojava da su se onda te novine plijenile. *Narodni list* je napao iredentističke odbore u Rimu i Veneciji što su u svrhu širenja svoje propagande slali po svijetu dopisnice sa geografskom slikom Italije u čiji sklop su bile stavljene Dalmacija i Istra vezane talijanskom zastavom i grbom.⁹⁷ Zbog toga je *Narodni list* bio zaplijenjen. Štampa u Dalmaciji budno je pratila događaje u Makedoniji. Kad je sultan pristao na austro-ugarske i ruske zahtjeve, u Dalmaciji se s pravom govorilo o velikom utjecaju Njemačke na sultana i u tome se vidjelo još jedan uspjeh Dranga, koji se mogao to lakše širiti što se Engleska, zabavljena interesima u Indiji, nije mnogo miješala u turske probleme, a i Rusija je sve više zaokupljena svojim interesima prema istoku, što posebno izaziva zabrinutost Talijana.

Do promjene u odnosima između Hrvata i Talijana u Dalmaciji dolazi također sredinom 1903. Događaji u Hrvatskoj naišli su — uglavnom — na simpatičan odjek u talijanskoj štampi, što je pored već postojećeg protuaustrijskog neraspoloženja Talijana u Monarhiji i opće ekonomske zapuštenosti Dalmacije stvorilo sklonost Talijana prema suradnji s Hrvatima. Važan razlog u popuštanju zategnutosti svakako je i nastojanje Hrvata da se nađe neki *modus vivendi*. Natko Nodilo piše članak »Mi i Talijani«⁹⁸ i smatra da bi se Talijanima trebalo prepustiti Trst i zapadnu Istru i tako ukloniti međusobne sukobe. Zanimljivo je napomenuti da je Nodilo objavljujući ovaj članak imao na umu da će se pridobivanjem Talijana olakšati put k uspostavljanju dobrih odnosa sa Srbima. Po njegovu mišljenju bilo je lakše privući Talijane nego Srbe. U Splitu su na sporazumu s Talijanima radili Vid Morpurgo, Gajo Bulat i Pero Klaić.⁹⁹ Morpurgo je kao neku koncesiju Talijanima predlagao da se kod prvih općinskih izbora za splitsko vijeće osigura Talijanima osam

⁹⁷ *Narodni list*, br. 4 od 1903.

⁹⁸ Članak je izišao u *Jedinstvu bez potpisa*. *Naše jedinstvo* u br. 61 od 21. XI 1905, u podlisku pod naslovom »Uspomene«, opisujući situaciju u ljeto 1903, napominje da je ovaj članak napisao Nodilo.

⁹⁹ Isto.

mjesta. Pomišljalo se i na to da bi se pridobivanjem nekolicine uglednih Talijana moglo prići akciji oko ukidanja lista *Il Dalmata* i umjesto njega pokrenuti jedan politički neutralan talijanski list.¹⁰⁰ U *Crvenoj Hrvatskoj* Milan Marjanović, inače vrlo aktivan u pregovorima sa Srbima, objavljuje veći članak¹⁰¹ u kojem traži otklanjanje nesporazuma s Talijanima u Dalmaciji i Istri. Marjanović drži da je uspostavljanje međusobnih kontakata u interesu Talijana i u Italiji zbog Dranga. Pri zagovaranju dobrih odnosa između Hrvata i Talijana javila se potreba da se iredentizam prikaže u blažem svjetlu. Marjanović zato kaže da je iredentizam izraz kulturnih i trgovačkih interesa Talijana prema Balkanu i da ne treba u njemu gledati osvajačke porive. A ukoliko postoje i takve namjere s onu stranu Jadrana, onda je to razlog više za neophodno izmirenje svih političkih snaga u Dalmaciji. U istom članku Marjanović se zalaže za slogu Hrvata i Srba, kako bi se moglo jedinstveno djelovati prema vani. Ističe nadu da ne će biti teško stvoriti sporazum s Talijanima u Dalmaciji, jer oni i sami uviđaju da su preslabi za samostalnu politiku. Treba im samo priznati pravo manjine.

Vjerni svojoj ideji povezivanja svih političkih grupacija, Trumbić i Smodlaka vode pregovore s talijanskim političkim prvacima u Dalmaciji, a pokušaji da se otklone nesporazumi s Talijanima činili su se i u Istri.¹⁰² Stav Talijana u Dalmaciji izražava predsjednik njihova kluba, zadarski gradonačelnik Ziliotto i splitski talijanaš E. Salvi. Razgovori se vode oko toga da se Talijanima, razmjerno prema broju, zajamči sudjelovanje u administrativnim službama i u političkom životu i da se u hrvatske škole uvede talijanski jezik kao obavezan predmet. Iredentistička, šovinistička struja unutar dalmatinskog talijanaštva postaje sve jača, i ona se suprotstavlja sporazumu s Hrvatima. U srpnju 1905. počeo će ta struja izdavati list *La luce*, uperen protiv Ziliotta i njegova kruga.

Ove godine, tj. 1903. izbijaju nemiri u Mađarskoj. Ti nastaju u momentu kad je trebalo obnoviti ekonomske odredbe, koje su se prema austro-ugarskoj nagodbi regulirale svakih deset godina. Nezavisna stranka Franje Košuta počela je borbu za samostalnost Ugarske. To je bilo u skladu s njezinim stranačkim programom koji je zahtijevao zakone iz 1848. tj. separaciju Ugarske od Austrije. Nemiri su uzdrmali dualističko uređenje u temelju. U Hrvatskoj i Dalmaciji posvećivala im se s razlogom puna pažnja. Ovi su događaji pridonijeli učvršćivanju politike novoga kursa u Dalmaciji, to prije što je ona ovdje išla za rušenjem dualizma.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ *Crvena Hrvatska*, prosinac 1903, članak »Hrvati i Talijani«.

¹⁰² D. Šepić, n. dj.

U duhu općeg približavanja i izmirenja dočekala je Dalmacija otvaranje Sabora u jesen 1903. Na zasjedanju Sabora našlo je izraza sve ono što je Dalmaciju već decenijama pritiskivalo. Pravaši su postigli golem uspjeh. Sve su stranke pošle za njima, i pravac njihove politike bio je od svih prihvaćen. Trumbićev govor dao je pečat tom zasjedanju i inaugurirao je politiku novoga kursa. Osvrnuo se na sva goruća ekonomsko-politička pitanja. Dalmatinski političari zanosili su se neko vrijeme idejom da će, kad Dalmacija prestane biti pod upravom vojnog namjesnika i kad za namjesnika dobije osobu građanskog staleža, koji bi za potrebe buržoazije trebao imati više razumijevanja, prilike u Dalmaciji krenuti na bolje. Ali, kad im je uspjelo da dobiju namjesnika civila, ubrzo se pokazalo da nije u moći jednog namjesnika bitna izmjena ekonomske situacije. Ni privredna ministarstva u Beču nisu mogla mnogo učiniti, nešto jer je svjesno provođena tuđinska politika («Lozinka austrijske uprave u Dalmaciji bila je oduvijek: ekonomsko upropaštavanje u svrhu politike podjarmljenja»),¹⁰³ a više iz stvarne ekonomske nemoći i nesposobnosti Monarhije. U situaciji kad je pomoć države bila prijeko potrebna, ironično je zvučao nastupni govor prvog civilnog namjesnika baruna Handela, u kojem je preporučio dalmatinskim poslanicima da ne čekaju pomoć odozdo, već da vlastitim mogućnostima poprave stanje u zemlji.¹⁰⁴ Taj je govor, pored svega ostalog, pokazao da je iluzorno očekivati bilo kakvo poboljšanje od Austrije. Trumbić daje mnogo važnosti željezničkom pitanju, jer »u nas Hrvata željezničko pitanje... jest najteža rana i prava gospodarstvena nesreća«.¹⁰⁵ I ono malo željezničkih pruga što ih je Austrija gradila na Balkanu imale su svrhu da povežu Bosnu i Hercegovinu direktno s centrima u Austriji. U vezi s tim govori o trgovini i prometu i osuđuje austrijsku carinsku politiku. Važno mjesto u Trumbićevu govoru ima i jezično pitanje. Upravo to je centralni problem ovog saborskog zasjedanja. Rješenje jezičnog pitanja već se dugo tražilo i izgledalo je da je napokon vlada spremna da popusti zahtjevima hrvatskih i srpskih političara. Handel je predložio Saboru tzv. jezične punktacije, po kojima bi u unutrašnje pokrajinske poslove bio uveden hrvatskosrpski jezik, a talijanski izbačen iz upotrebe, ali bi zato u državnim poslovima u dopisivanju s vladom bio uveden njemački. To je bilo u skladu sa željom bečke vlade da stvori hegemoniju njemačkog jezika kao jedinstvenog upravnog jezika, bar za svoj dio Monarhije. Protiv prijedloga ustaje cijeli

¹⁰³ Govor Ivana Majstorovića u Saboru 17. XI 1903. *BI SD* str. 667.

¹⁰⁴ Smodlaka kaže: »Narodu koji od gladi umire, ne sa svoje, nego s njihove krivnje, kao za porugu poručuje, da sam sebi pomogne«. *Govor o organizaciji hrvatske stranke u Dalmaciji na javnoj skupštini u Šibeniku 23. IV 1903. Rijeka 1903.*

¹⁰⁵ *BI SD* str. 648.

Sabor. U Dalmaciji se njemački jezik sve više uvlačio, a on je ovdje bio sasvim stran i nepotreban; njegovo uvođenje dovodilo je strance u državne urede i stvaralo mogućnost germanizacije Dalmacije (u jesen 1903. mnogo se govorilo o otvaranju njemačke gimnazije u Zadru uz već postojeću osnovnu školu). Svi poslanici gledali su u pokušaju uvođenja njemačkog jezika prodor Velike Germanije koja se sa svojim Teutoncima pohlepno baca na Balkan.¹⁰⁶ Trumbić naglašava da »danas neće nitko zanekati hrvatski karakter ove zemlje, danas neće nitko ozbiljan kazati da narodni jezik u Dalmaciji nije hrvatski.¹⁰⁷ Cijeli govor izražava shvaćanje da je država tu zato da štiti interese svojih podanika i »jao ga se državi, u kojoj državni interesi nisu istovjetni s interesima naroda.«¹⁰⁸ Hrvati moraju naći drugi izlaz, kad u ovoj Monarhiji nema za njih pravice. Oni će nastojati da smire domaće razmirice, koje ionako više nemaju prave vrijednosti i ne proizlaze iz narodnih potreba. Hrvati su spremni pružiti svim svojim sugrađanima pravo na puni razvitak do one mjere koja ne dira u hrvatski karakter zemlje. Istovremeno će se okrenuti prema svima kojima prijete opasnost od germanstva. To su svi južnoevropski narodi. Spominje Talijane, a o iredentizmu govori slično kao i Marjanović; spominje Mađare i ističe da oni svojim zahtjevima »najavljuju početak svršetka dualizma.«¹⁰⁹ Hrvati će biti spremni da ih u tome podrže, ako bi im Mađari dali jamstvo da će poštovati slobodu hrvatskog naroda. Zaključak Trumbićev najsažetija je formulacija novoga kursa: »Kod kuće radeći na narodnoj podlozi tražeći, kako rekoh, u narodu ciljeve, sredstva i pomoć, a vani u prosvjetlenom svijetu... moralnu potporu, tražeći zagovora doći ćemo do onog što želimo, a to je da narod hrvatski bude jednom svoj.«¹¹⁰

U istom antiaustrijskom i antigermanskom duhu govorili su i ostali poslanici. Pravaš Ivan Majstorović u dugom govoru obrazlagao je oportunistički Narodne stranke, govoreći da je uvijek čekala »milost božju i austrijske vlade«,¹¹¹ da je svoj aneksionizam odbacila kad joj se to činilo oportuno, da se zanosila »platoničnim adresama« a danas i ona i autonomaši kukaju na ruševinama svojih ideala, iskreno i glasno priznajući da su nesvjesno radili jedino u korist austrijske misli. Zalaže se za otklanjanje »austrijskog upravnog provizorija u Dalmaciji te praktično pridruženje iste Banovini«,¹¹² držeći da je to »apsolutni preduvjet narodnog, ekonomičnog i političkog obstanaka

¹⁰⁶ Isto, str. 654.

¹⁰⁷ Isto, 652.

¹⁰⁸ Isto, 651

¹⁰⁹ Isto, 657.

¹¹⁰ Isto, 658.

¹¹¹ Isto, 668.

¹¹² Isto, 669.

hrvatskog naroda«. ¹¹³ Da bi se to postiglo, treba se služiti svim raspoloživim sredstvima. Smodlaka je spomenuo svoj govor u Saboru prošle godine, u kojem je bio iznio ekonomske, političke, upravne, jezične, kulturne, prosvjetne neprilike Dalmacije. Tada je bio ukazao na primjeru školskih knjiga, iz kojih se sistematski izbacuje ime Hrvat, zanemaruje i krivo prikazuje hrvatska povijest, kako se vrši germanizacija mladog naraštaja. Često su profesori na školama stranci, a domaći nemaju slobode da se tom školskom sistemu mogu oduprijeti. Pomoću njemačkih i talijanskih udžbenika nastoji se kod mladih generacija uliti uvjerenje o čvrstini Monarhije i o inferiornosti Hrvata i Slavena. Bio je izrazio misao da u pravilnom rješenju jezičnog pitanja leži slom protunarodnih stranaka i svih onih koji odnarođuju zemlju. Za oporavljanje ekonomske situacije vlada bi trebala uložiti velike investicije i uvesti modernu upravu s više stručnjaka, a manje pisara. U istom govoru Smodlaka je ponudio pomirenje Srbima i Talijanima, priznavajući Srbima vjeru i ravnopravnost imena, napominjući da je jezik isti, ali im ne može priznati posebnu nacionalnost, smatrajući da je taj nacionalni dualizam nastao kao posljedica povijesnog, vjerskog i kulturnog razvoja i traži od Srba da se odreknu svoje politike negiranja hrvatskog državnog prava. ¹¹⁴ Smodlaka sada sa zadovoljstvom konstatira, da je međustranačka atmosfera sasvim drugačija od lanjske, da je postignuto međusobno razumijevanje, čemu svakako pridonosi promjena na beogradskom dvoru i u hrvatsko-srpskim odnosima u Hrvatskoj. Preporučuje da se prema Beču još ne ide u otvorenu opoziciju, premda su vladini postupci takvi da Hrvati mogu staviti u pitanje nerazdruživost veze s habsburzima. ¹¹⁵ Ivo Prodan je od svih najjače upozorio na opasnost od Dranga. On ga vidi proširena već do Tihog oceana. Govori o njemačkim dinastijama koje vladaju od Rumunjske do Grčke, o jakoj njemačkoj mornarici. Smatra da opasnost postoji i od iredentizma, ali je ona znatno manja. Hrvati su izloženi tim opasnostima, a budući da se vladar o njima ne brine, mogu dati krunu i nekoj drugoj dinastiji.

Ovaj put je i Prodan sklon suradnji sa Srbima. Dodirnuo je bolno pitanje Bosne i Hercegovine i predlagao da se one podijele. Zalagao se za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i tražio da Sabor pošalje apel kralju — što je bilo sasvim u neskladu sa cijelom intonacijom u Saboru, pa čak i njegovim govorom — da provede sjedinjenje i da za dalmatinskog namjesnika postavi hrvatskog bana. ¹¹⁶

¹¹³ Isto.

¹¹⁴ Smodlakin govor u raspravi o školskom proračunu 14. VII 1902. i 22. VII 1902. o općoj proračunskoj raspravi, N. dj.

¹¹⁵ BI SD str. 685.

¹¹⁶ Isto, 696.

Narodnjaci se u svojim govorima gotovo nisu razlikovali od pravaša. Milić i dalje govori o postojanju jednog naroda sa dva plemenska imena i veseli se da, iako se nije u pogledu jezika postiglo što se željelo, ipak je na tom polju došlo do »suglasja svih faktora ove kuće«, a i to je već mnogo, jer će se samo narodnim jedinstvom doći do samostalnosti. I on govori o Drangu, ali opasnost od njega vidi samo u ekonomskom, a ne u nacionalnom pogledu. Veću opasnost vidi u iredentizmu i zalaže se za sporazum s Mađarima (što je on već i prije predlagao u vezi sa zahtjevom za sjedinjenjem Dalmacije s Hrvatskom). Spominje Rusiju kao čuvaricu slavenskih naroda.¹¹⁷ Predsjednik kluba Narodne stranke Pero Čingrija izrazio je svoju suglasnost s Trumbićem. On smatra da od Italije ne prijeti veća opasnost. Kaže da hrvatski narod poslije uskraćenja audijencije i nedavnog kraljeva priznanja Khuenu ne može imati nikakve nade u naklonost Austrije.¹¹⁸ Borčić osuđuje austrijsku državnu politiku što je ovisna o Berlinu. Obara se na dualističko uređenje. Pozdravlja približavanje Srba, Hrvata i Bugara i u tome vidi obranu od Dranga. Traži od dalmatinskih Talijana da nastoje na uspostavljanju boljih talijansko-hrvatskih odnosa u Trstu i Istri, jer će to pozitivno djelovati i za Dalmaciju.¹¹⁹

Srpski poslanik Kovačević pozdravio je govor Trumbićev i po običaju napao Austriju, govoreći da progoni Srbe u Dalmaciji, a kao dokaz navodi slučaj Fabrisa i drugih i zatvaranje Srpske štedionice u Boki. Osuđuje germanizatorsku politiku Austrije u Bosni i Hercegovini.¹²⁰

Od talijanskih poslanika govorio je Erkolan Salvi. I on pozdravlja Trumbićev govor. Kaže da su se Talijani opirali sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom iz oportunitizma, a ne iz uvjerenja. Međutim su od Austrije doživljavali samo razočaranje. Ako im Hrvati zajamče pravo manjine, oni se neće opirati hrvatskim narodnim težnjama.¹²¹

Saborsko zasjedanje završilo se u optimističkom raspoloženju i čvrstoj vjeri da prilike kreću nabolje. Na teorijskom planu postignuto je mnogo: određen je pravac jedne nove politike. Dakako da će njezina praktična primjena u svakodnevnom životu ići dosta teško.

¹¹⁷ Isto, 671—672.

¹¹⁸ Isto.

¹¹⁹ Isto.

¹²⁰ Isto, 662.

¹²¹ Isto.

Ekonomsko, iako slabo, uzdizanje dalmatinske buržoazije u okviru snažnog svjetskog kapitalističkog uspona i stvaranja novih političkih previranja, do kojih je doveo imperijalizam, opasnost od Dranga i iredentizma, gubitak svake iluzije o spremnosti bečke vlade da pomogne Hrvatskoj, jasna svijest o štetnosti austrijskog političkog i ekonomskog upravljanja Dalmacijom, nemiri u Monarhiji i na Balkanu, stvorili su u pravaša u Dalmaciji uvjerenje da se mora pronaći u vlastitim snagama, a onda i u suradnji s drugima, mogućnost za osiguranje nacionalnog i ekonomskog prosperiteta hrvatskih zemalja. U politici novoga kursa u Dalmaciji nalaze se korijeni nove faze jugoslavenske ideje, ali i trijalističke ideje, jer se politika novoga kursa ovdje u osnovnom vidu bavi samo hrvatskim pitanjem, dok je ideja o federalnom uređenju Monarhije napuštena.

T. Ganza-Aras: DAS AUFTRETEN DES »NEUEN KURSES« IN DALMATIEN
IM JAHRE 1903.

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Elemente der Politik des »Neuen Kurses« in Kroatien finden ihren Ursprung in der Tätigkeit der fortschrittlichen akademischen Jugend, die gegen Ende der neunziger Jahre des XIX. Jh. an der Prager Universität studiert, die Vorträge von Professor T. G. Masaryk besucht und sich unter seinem Einfluss zu realistischer, gesellschaftlich-politischer Konzeption formiert hat. Um die Selbständigkeit Kroatiens zu erlangen, verlangt die fortschrittliche Jugend von der Obrigkeit, die damalige Politik der staatlichen und historischen Rechte Kroatiens aufzugeben, denn sie betrachtet diese als eine tote Doktrin. Diese Jugendbewegung propagiert eine planmässige und systematische Arbeit auf dem ökonomischen und kulturellen Gebiet zwecks Stärkung des Volkes und eine alltägliche »kleine Arbeit« im Volke selbst und für das Volk, eine Verbindung und Vereinigung mit den übrigen slawischen Völkern Österreich-Ungarns und einen gemeinsamen Kampf gegen die nationale Unterdrückung und die wirtschaftliche Ausnützung.

In Dalmatien tritt die Politik des »Neuen Kurses« in ihren spezifischen besonderen Eigenheiten auf, denn sie muss auf die hier herrschenden Umstände der ökonomischen, politischen und kulturellen Entwicklung Rücksicht nehmen. Diese Politik trachtet nach einem Zustandekommen der Einigkeit der Zusammenarbeit unter den Kroaten, Serben und Italienern, nach Ausnutzung günstiger Konstellationen unter den Grossmächten, nach Sicherstellung moralischer Unterstützung seitens der europäischen öffentlichen Meinung und letzten Endes nach Verbindung mit jenen Völkern, denen dieselbe Gefahr droht: der germanische Drang nach Osten.

Während die Politik des »Neuen Kurses« in Dalmatien die Überhand gewinnt, kommen allmählich zwei jugoslawische Konzeptionen, die sich wesentlich von einander unterscheiden, zum Ausdruck: einerseits die trialistische Konzeption der Vereinigung der jugoslawischen Länder innerhalb der Habsburgischen Monarchie, und andererseits ihre Vereinigung ausserhalb Österreichs.